

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék

Egy középmagyar kori családi levelezés szövegtörténeti vizsgálata

A 16-18. századi levelezési formulák vizsgálata a Vas megyei Szelestey család levelezésében

SZAKDOLGOZAT

Témavezető:

Dr. Gallasy Magdolna
egyetemi docens

Készítette:

Szűcs Ivett
magyar-kommunikáció

Budapest, 2011

Tartalom

1. Bevezetés	3
1.1 Bevezető gondolatok, témamegjelölés.....	3
1.2 A dolgozat anyaga, a válogatás szempontjai.....	5
1.3 Az Alsó-Szelestey Szelestey család rövid története.....	7
1.4 Az Alsó-Szelestey Szelestey család egyszerűsített családfája	9
1.5 Néhány szó Széchényi Ilonáról.....	10
1.6 Az anyaggyűjtés módszeréről	10
1.7 A levelek átírásáról	11
2. Tárgyalás	14
2.1 A 16-18. századi formulahasználatról és levelezési szokásokról.....	14
2.2 A kiválasztott formulák vizsgálata	19
2.2.1 A vizsgálat szempontjai, előfeltevések	19
2.2.2 A kigyűjtött formulák, néhány szó a csoportosításról.....	20
2.2.3 A 16. századi formulák vizsgálata és összevetése.....	27
2.2.4 A 17-18. századi formulák vizsgálata és összevetése a 16. században uralkodó szokásokkal	33
Kitekintés a 16-18. századi peregrinuslevelek formuláira	44
2.2.5 A tegezés és magázás alakulása a 16-18. század leveleiben	47
2.2.6 A levélpartnerek neme és ismertségi foka mint formulákat befolyásoló tényezők....	49
2.3 A szövegtagolás formai sajátosságai a levelekben.....	58
2.4 Egy levelezés margójára	61
3. Befejezés	64
3.1 Összefoglalás, az előfeltevések értékelése	64
3.2 Zárógondolatok	69
Bibliográfia	70

1. Bevezetés

1.1 Bevezető gondolatok, témamegjelölés

Dolgozatom fő anyagát olyan magyar nyelvű, eddig kiadatlan magánlevelek közlése és elemzése adja, amelyek a levelezési szokások és formulák szempontjából ezidáig kevésbé vizsgált középmagyar korból, pontosabban a 17-18. századból származnak.

Egy eddig kevés szakirodalommal rendelkező, Vas megye történetében mégis jelentős szerepet játszó família, a Szelesteyek családi levelezésének néhány darabját fogom bemutatni és megvizsgálni.

Egy, a család történetének kutatásával foglalkozó leszármazottnak köszönhetően szerencsém volt több, a Szelesteyekkel kapcsolatos irathoz és misszilishez hozzájutni, tanulmányozni azokat. Az első hivatalos okmány, amelyben a családot nemzetségi szinten már megnevezik, egy 1221-ből származó latin nyelvű adománylevél. A 16. század közepéig leginkább latin nyelvű, hivatalos okiratokat, birtokadományozásról beszámoló iratokat találunk a családi levéltárban.

Az első, Szelesteyekhez köthető misszilisek a 16. század közepén keletkeztek. Bár számuk az évek múlásával természetesen folyamatosan gyarapodik, mégis ezek a magánlevelek alkotják a Szelestey levéltár kisebb részét. Többségében birtokösszeírások, osztálylevelek, adósságlevelek, az adósság visszafizetését igazoló hivatalos írások és a birtokvitákhoz köthető periratok maradtak fenn a 16. század közepétől kezdődően. Természetesen megfigyelhető az a tendencia, hogy a korai iratok zöme még teljes egészében latinul íródott, de ahogy haladunk előre a századokban, már túlnyomórészt magyar nyelvű írásokkal találkozunk, egyre kevesebb latin kifejezéssel. A peres iratok főleg jogtörténeti vagy a jogi szaknyelvvvel kapcsolatos vizsgálatokban lehetnek érdekesek sajátos formakészletük és felépítésük miatt.

A levelek olvasása közben egyéb érdekességekre is rábukkantam. Így akadt a kezembe többek között egy 1849-ből származó utazólevél, egy, szintén a 19. századból származó házassági szerződés, és több végrendelet. Ezek közül különösen egy 17. század első harmadában keletkezett, töredékes végrendelet áll közel hozzám. A végrendelkező, I. Szelestey Ádám nevével az általam kiválasztott, két, 16. század végéről származó levélben is találkozunk majd. Mivel a férfi fontos szerepet töltött be a famíliában és Vas megye közéletében, elkészítettem az eddig még nem közölt testamentum betűhív

átiratát, amely jó gyakorlás volt a későbbi levélátiratokhoz. Bár a végrendelet nem került be a dolgozatomba, hiszen annak anyagát levelek szolgáltatják, mindenképpen hasznos tanulságokkal szolgált az átirat elkészítése. Érdekes volt, hiszen nem egy teljes, végleges testamentumról van szó. Hiányzik belőle a lezárás, nincs hitelesítve tanúk által, sok benne a javítás, a betoldás és több ismétlést is tartalmaz. Mindezek ellenére találunk benne a végrendeletekre jellemző formulákat, régies, napjainkban már nem használt kifejezéseket. Sőt rábukkantam eddig ismeretlen, máshol nem megnevezett családtagokra is.

Bár a fentebb felsorolt írások szinte bármelyike kétség kívül érdekes forrása lehetne egy szakdolgozatnak, hiszen túlnyomó részüket még sehol sem közölték, mégis a misszilisek közül válogattam. Ennek egyik okát Barkóczy László és Fülöp László is megfogalmazták tanulmányukban: „A családi levelezés azért is izgalmas olvasmány, mert mint magánlevelek hitelesek, pontos történeti források, témáik változatosak, s több relációt is tartalmaznak, a családi élet különböző kapcsolatait tükrözik az adott korban.” (Barkóczy-Fülöp 2009. 173)

Az én válogatásomban is megtalálható férj – feleségnek, anyós - vejnek, após - vejnek, fiú - apjának írt levele, és távoli rokonok, barátok levelezése is helyet kapott.

A másik ok, ami miatt a családi levelezést választottam, hogy ezek a fontos nyelvtörténeti források, bár tartalmazzak el nem hagyható formulákat, mégis jobban tükrözik a mindenkori élő, beszélt nyelvet, mint a hivatalos formákhoz jobban igazodó peres iratok vagy végrendeletek. Mivel közelebb állnak a köznapi nyelvhez, jobban következtethetünk belőlük a kor társadalmi viszonyaira, a mindennapi életre, az emberi és családi kapcsolatok jellemzőire. Ha megvizsgáljuk az általam válogatott levelek kezdő, szövegközi és záró formuláit, az ezekben található megszólításokat, az udvariasság kifejezésének különböző formáit és a tegezés-magázás korabeli gyakorlatát, jobban megismerjük nyelvünk középmagyar kori állapotát. Sőt, olyan érdekességekkel is találkozhatunk, amelyek akár mai korunkra is hatással lehetnek.

1.2 A dolgozat anyaga, a válogatás szempontjai

A szakdolgozatban felhasznált levelek megírásuk szerinti sorrendben, zárójelben jelölve a címzett és feladó közötti rokoni kapcsolatot:

1. Marczaltóy György levele I. Szelestey Ádámnak 1593. (após a vejének)
2. Marczaltóy Fruzsina levele I. Szelestey Ádámnak 1597. (feleség a férjének)
3. Széchényi Ilona levele II. Szelestey Ádámnak 1699. máj. 23.
4. Széchényi Ilona levele II. Szelestey Ádámnak 1699. jún. 4.
5. Széchényi Ilona levele Egerváry Jusztinának 1699. jún. 18.
6. Széchényi Ilona levele II. Szelestey Ádámnak 1699. aug. 20.
7. Széchényi Ilona levele II. Szelestey Ádámnak 1700. okt. 20.
8. Széchényi Ilonan levele II. Szelestey Ádámnak 1700. okt. 28.
9. Széchényi Ilona levele Madarász Évának 1702. dec. 31.
10. Madarász Éva levele II. Szelestey Ádámnak 1700-as évek eleje (anyós a vejének)
11. Kisfaludy Boldizsár levele II. Szelestey Ádámnak 1708. jan. 28.
12. Telekesi Török Kata levele II. Szelestey Ádámnak 1708. feb. 9.
13. Szelestey Sándor levele édesapjának 1709. máj. 21. (fiú az édesapjának)
14. Végh Péter levele Tallián Máriának 1747. dec. 9.

Források:

1. levél: Döbrentei Gábor (szerk.) 1840. *Régi magyar nyelvemlékek 2. kötet, Vegyes tárgyú magyar iratok 1342-1599.* 267-268.
2. levél: Abaffy Erzsébet 1966. Egy Vas megyei nő levele férjéhez a XVI. század végéről. *Magyar Nyelv* 137-138.
- 3-14. levél: Vas Megyei Levéltár, Szombathely, Szelestey család fondja.

A kiválasztott levelek a Nyugat-Dunántúl, pontosabban, Vas megyének és környékének 16-18. századi nyelvi állapotát tükrözik. Mivel a levelek nem egy kéztől származnak, eltérő betűhasználat figyelhető meg bennük. Valószínűsíthetően minden esetben saját kezű írásról van szó. Az tizennégy levél közül mindegyik magyar nyelven íródott. Az első két, 16. század végéről származó levél már korábban is megjelent a fentebb

megjelölt forrásokban, de a bennük található formulákat még nem vizsgálták. A további levelek, amelyek többsége a 17-18. század fordulóján keletkezett, eddig kiadatlanok voltak.

A családi levéltárban csak kevés olyan levél maradt fenn, amelyet a Szelesteyek egymásnak vagy más családoknak írtak volna. Ezeket nyilván azoknak a családoknak a levéltáraiban lehetne megtalálni, akikhez az adott misszilisek íródtak. A dolgozatomban a vizsgálati anyag többségét ezért azok a levelek adják, amelyeket a Szelestey család tagjainak, főképp II. Ádámnak írtak.

A levelek válogatásakor fontos szempont volt, hogy többségüket korábban még sehol sem publikálták.

Az első két, már korábban is megjelent misszilist két okból választottam. Egyrészt, hogy formuláikat összehasonlíthassam a szakirodalomban található, hasonló időszakból származó, és a 17-18. század fordulóján keletkezett levelek formuláival.

Másrészt, mindkét levél olyan emberek között közvetít, akik viszonylag szoros családi kapcsolatban voltak (após - vej, feleség - férj). Megvizsgálom, hogy a feleség és férj levelében használt formulák mennyiben térnek el a későbbi levelek azon formuláitól, ahol nincs ennyire erős rokoni kapcsolat férfi és nő között. Valamint az após vejének írt levelét összehasonlítani azzal a 18. századi misszilissel, amelyben az anyós írt vejének.

A 17-18. századi leveleket elsősorban azért választottam, mert ezen időszak levelezési szokásaival kapcsolatban alig maradtak fenn adatok. Ezért dolgozatomban csak néhány, főleg a 16. századi levelezéssel foglalkozó tanulmányra tudok támaszkodni. Így próbálom a 17-18. századi levelek formuláit a 16. századi misszilisekre jellemző formulákkal összehasonlítani, megfigyelni a hasonlóságokat és az eltéréseket.

Fontos volt, hogy ebből az időszakból is legyenek olyan levelek, ahol a címzett és a feladó között szorosabb családi kapcsolat van. Ilyen szempontból különösen érdekes II. Ádám és Széchényi Ilona pontosan nem meghatározható viszonya. Feltételezésem szerint vagy távoli rokonság, vagy közeli barátság lehetett kettőjük között. Legalábbis a levelek hangvétele erre utal.

Jól látható, hogy a levelek többségét nők, különösen egy nő, Széchényi Ilona írta. A címzett pedig a legtöbb esetben a már említett II. Szelestey Ádám. A kettejük közötti levelezés formuláit próbálom összevetni azokkal az esetekkel, ahol szintén nő és férfi levélváltásával van dolgunk. Ezek mellett igyekszem megvizsgálni, hogy az eltérő

ismertségi fokú és nemű levélírók írásai milyen sajátosságokkal, különbségekkel rendelkeznek.

A következő két alfejezetben röviden bemutatom a Szelestey család történetét. A rokoni kapcsolatok könnyebb megértésének érdekében családfát is mellékelek, kiemelve benne azokat a családtagokat, akik címzettjei vagy feladói az egyes leveleknek.

Mivel a levelek felének feladója Széchényi Ilona volt, családi háttéréről rövid ismertetést készítettem, amely a bevezetés ötödik alfejezetében olvasható.

1.3 Az Alsó-Szelestey Szelestey család rövid története

A nagy múlttal rendelkező Szelestey család ősei már első Árpád-házi királyunk, I. István uralkodása idején is jelen voltak Magyarországon. A Jaák nemzetségbeli Szelestey família, amely nevet ma az Alsó-Szelestey Szelesteyek viselik, és az általam választott levelekben szereplő ősök is ennek az ágnak a tagjai, már az 1200-as években is Vas megyében éltek. Birtokközpontjuk az 1240-es évek óta a névadó község, Szeleste, de rendelkeztek birtokokkal többek között Jákfán és Jákon is. Már 13. századi oklevelekben találunk utalásokat az egyes családtagokra. Jól mutatja a közéletben és társasági életben elfoglalt helyüket, hogy több, Vas vármegyéhez is köthető előkelő családdal álltak rokoni, baráti kapcsolatban. Többek között a Zichy, Véssey, Szapáry, Ivánczy, Tallián és Sibrik családdal. A Szelesteyek és rokonaik főként a 17-18. században töltöttek be fontos tisztségeket a Dunántúlon. I. Szelestey Ádám 1605-08 –ig vasi alispán, majd 1617-ben országgyűlési követ volt. Apósa, Marczaltóty (egyres források szerint Marcaltövy) György Moson vármegye alispánja, sógora, Marczaltóty Miklós Veszprém vármegye alispánja akkoriban. Nejének, Marczaltóty Eufrozinának a híres törökverő várkapitány, Thúry György volt a nagyapja. A Szelesteyek azonban az évtizedek során folyamatosan veszítettek befolyásukból, a család több ágra szakadt. I. Ádám legidősebb fiának, Sándornak a kezében maradt a birtok nagy része.

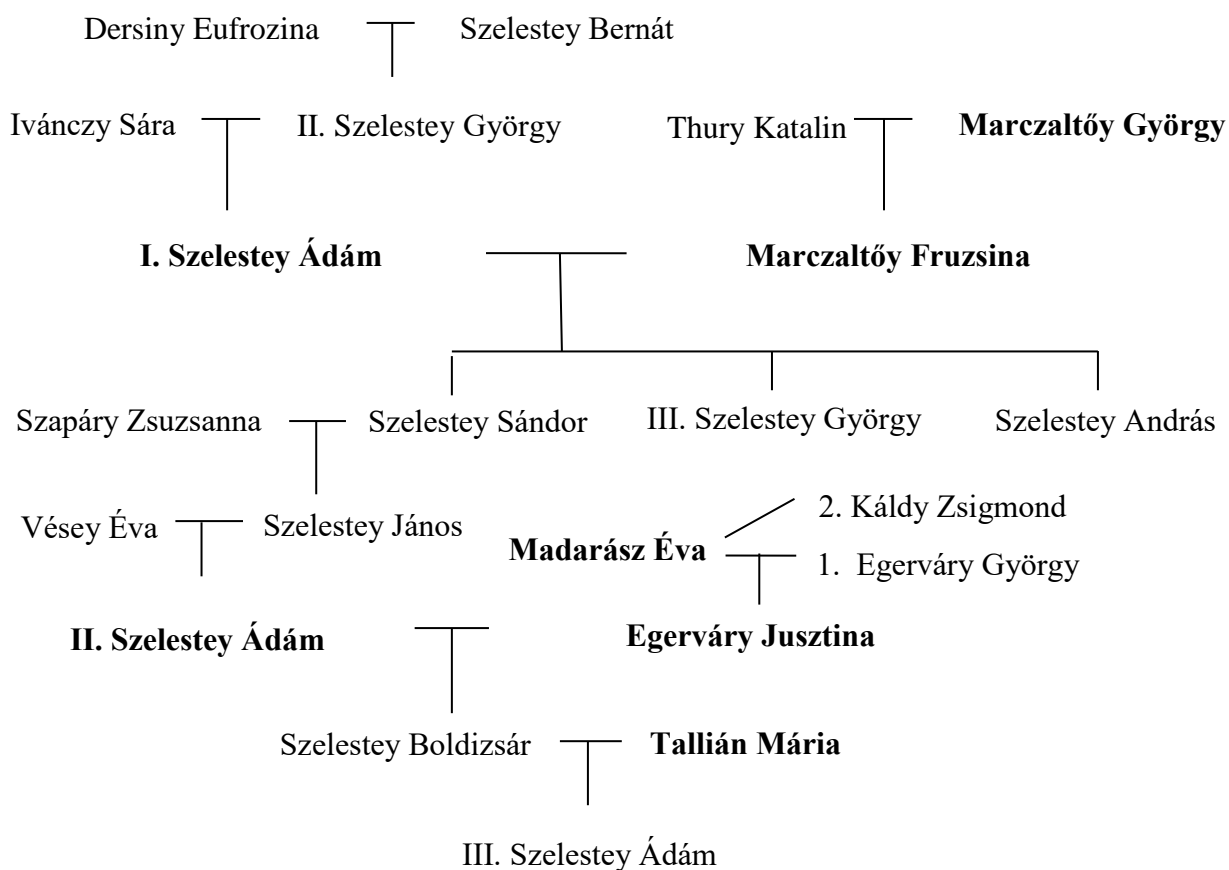
Sándor unokája, a legtöbb levél címzettje, II. Szelestey Ádám a sárvári Draskovich Miklós gróf pohárnoka volt és távoli, egyelőre tisztázatlan rokoni kapcsolat vagy igen szoros barátság fűzte Széchényi Ilonához, amire az asszony II. Ádámhoz írott leveleiből következtettem. Erre a kapcsolatra később, a levélformulák vizsgálatakor fogok visszatérni.

II. Ádám fia, Boldizsár pedig Vas vármegye alispánja lett a 18. század közepén. A Szelesteyek végül a 19. században hagyják el a névadó falut, amelyet a családba

benősült Szentgyörgyi-Horváth család szerez meg. Szelestey Sándornak, I. Ádám legidősebb fiának az ága 1893-ban, Szelestey Pál halálával férfiágon kihalt. Ekkor került be a Vas Megyei Levéltárba, Szombathelyre a Szelestey levéltár sok ezer oldalas anyaga, ahonnan az általam választott levelek is származnak. Ezenkívül még néhány megyei levéltárban, Kaposváron, Szekszárdon és Veszprémben is található a családhoz köthető iratok és levelek. A Magyar Országos Levéltárban is találtam nemrégiben a Batthyányi család levéltárában néhány misszilizist, melyeket a család egyes tagjainak címeztek.

Ám I. Ádám további két fiának ága egy eddig nem ismertett kutatás szerint, oklevelekkel, anyakönyvi adatokkal és levelekkel bizonyíthatóan máig nem halt ki. Ma is élnek köztünk Szelesteyek, és egy remélhetőleg hamarosan megjelenő könyv segítségével mindenki megismerheti ennek a régi múltra visszatekintő, nemesi családnak napjainkig tartó történetét.

1.4 Az Alsó-Szelestei Szelestei család egyszerűsített családfája

Vastag betűvel szedtem azokat a családtagokat, akik címzettként vagy feladóként szerepelnek a feldolgozott levelekben.

1.5 Néhány szó Széchényi Ilonáról

A legtöbb kiválasztott levél feladója Széchényi Ilona volt. A Széchényi család éppen Ilona nagybátyjának, I. Széchényi Györgynek köszönheti a felemelkedését, aki a papi pályára lépve, kiváló kapcsolatainak és képességeinek köszönhetően megalapozta a familia társadalmi helyzetét. György, aki előbb pécsi, majd veszprémi és győri püspök, később haláláig esztergomi érsek, öccsére, Lőrincre (Ilona apjára) hagyta vagyonát, többek között a korábbi Nádasdy birtokot, Sárvárt is.

Az érsek, Ilonának és második férjének, Sankó Miklósnak a kiscenki majort jelölte ki lakóhelyéül. Így lett Ilona az első Széchényi, aki Cenken élt, 1710 körül bekövetkezett haláláig. Nevét mindmáig őrzi a Nagycenk mellett található Ilona major.

Ám annak ellenére, hogy családja jelentős vagyont örökölt, és testvére II. György volt az, aki a családból először grófi rangot nyert, Ilona mégsem volt túl tehetős. Ezt a II. Ádámmal írt levelei bizonyítják a legjobban, amelyekben gyakran kér kölcsönt a férfitől, különböző zálogok fejében. Érdekes, hogy egy ilyen háttérrel rendelkező nő miért szorul folyamatosan anyagi támogatásra, és miért pont II. Szelestey Ádámmal fordul segítségért, aki ugyan nemesi családból származott, de mégsem tartozott a leggazdagabb birtokosok közé. Ezért gyanítom, hogy távoli rokonságban vagy igen szoros baráti kapcsolatban lehettek, mert egy távoli ismerőshöz már ebben a korban sem fordultak ilyen kérésekkel. Emellett a levelek hangvétele is meglehetősen személyes. Az udvariassági formulák mellett, amelyek kötelezőek voltak még közeli rokonok vagy barátok között is, találunk személyeskedő levélrészleteket is Ilona Ádámmal írt leveleiben. Ezeket a formulák ismertetésekor fogom bemutatni és alaposabban elemezni.

1.6 Az anyaggyűjtés módszeréről

Előbb kerültem kapcsolatba a Szelestey család levelezésével, minthogy tudtam volna, egyszer fel fogom még használni ennek a levélanyagnak egy kis töredékét szakdolgozatom elkészítéséhez. Néhány éve egy kedves barátom megkérdezte, magyar szakosként, három félévnyi nyelvtörténet tanulás után, nem lenne-e kedvem néhány levelet betűhíven átírni, amelyek fontos információkat tartalmaznak családjának történetével kapcsolatban. Bár még sosem próbáltam azelőtt, N. Fodor János tanár úr

segítségével bátran és lelkesen vágtam bele a feladatba, és sikerült öt levelet betűhíven átírnom. Szépen lassan, e levelek és barátom elbeszélései, kutatásai útján kerültem egyre közelebbi kapcsolatba a Szelestey család történetével. A témaválasztásnál pedig már teljesen kézenfekvő volt, hogy e család néhány levelének felhasználásával szeretném megírni a szakdolgozatomat.

Rendhagyó módon nem volt szükségem arra, hogy a levelek felkutatásához személyesen keressem fel a levéltárat. Barátom dolgozószobájában, a több száz levél között keresgélve mégis úgy éreztem magam, mintha egy levéltárban kutatnék értékes, feldolgozásra érdemes anyagok után. Nem volt könnyű feladat kiválasztani a rengeteg érdekes, eddig feldolgozatlan levél közül azokat, melyek eredetijét és betűhív átírását is csatoltam a dolgozatomhoz. Hosszú és nehéz volt a válogatás, és a java még csak ezután következett, az átírással. Bár volt már némi tapasztalatom, amikor először leültem a levelek mellé. Ám amint jobban szemügyre vettem Ilona asszony kissé kusza írását, elbizonytalanodtam. Talán mégsem jól választottam? Ám ahogy egyre jobban sikerült elmélyednem a munkában, többet meg sem fordultak a fejemben ezek a gondolatok. Elkapott a lelkesedés, amely egyre csak fokozódott minden egyes új betű vagy szó megfejtése után. A betűfejtés és az átírás minden pillanatát élveztem. Utólag csak remélni tudom, hogy olyan anyagot sikerült összeválogatnom, amelyből sok hasznos, érdekes információ derül ki a több mint háromszáz évvel ezelőtt élt személyek, és közvetítésükkel saját koruk levélírási szokásairól.

1.7 A levelek átírásáról

Az általam átírt tizenkét levelet mellékletként csatolom a dolgozathoz. Az elemzésekben felhasznált formulákat csoportosításuk után külön fejezetben közöltem. Így szó lesz majd kezdő, szövegközi és záró formulákról. Ezeket a megfelelő sorszámokkal ellátva a dolgozat adott részében közölni fogom. Minden formula előtt annak a levélnek a sorszáma fog szerepelni, amelyikből az adott hivatkozás származik.

A már korábban átírt két levél esetében a korábban megjelölt forrásokat vettem alapul. Ezeket a mellékletben közlöm teljes egészében, a dolgozatban csupán a formulákat használom fel belőlük. A forrásokban megjelent betűhív átírásokat átalakítottam. Azokat az elveket vettem figyelembe, amiket az először közölt levelek esetében is szem előtt tartottam. Ennek az egységesítésnek köszönhetően könnyebb volt összehasonlítani a formulákat. A sorszámozás természetesen ezekre a levelekre is vonatkozik.

A levelek átírásában a Hegedű Attila-Papp Lajos szerkesztette *Középkori leveleink 1541-ig* című kötet alapvető elveit követtem. (Hegedűs-Papp 1991. 13-14)

Ha lyukas volt a papír, vagy szakadás, ázás, kopás miatt olvashatatlan a szöveg, a hiányt [...] jelöltem és a jegyzeteimben magyaráztam.

A levél eredeti tipográfiáját csak hozzávetőlegesen követtem. Minden levelemben, Madarász Éva misszilisének kivételével, kikezdéseket találtam. Az átírásban ezeket, helytakarékosság miatt, mégis bekezdésként jelöltem. A sorokat folyamatosan írtam, a sorok végeit virgulával (|), az oldalak végét kettős virgulával (||) jelöltem.

Az aláírást és a dátumot az eredetihez hasonlóan próbáltam elhelyezni. A magyar rövidítéseket az átírásban nem oldottam fel. A szavak egybe- és külön írását is az eredeti levél szerint igyekeztem megoldani. Néhány esetben ez nem volt egyértelműen eldönthető. A nagy- és kisbetűk megkülönböztetése szintén okozott nehézségeket. Ezért a tévedés lehetősége nem zárható ki. A különböző formájú kis és nagy betűket mindig megkülönböztettem, még szó belsejében is.

Pontosan annyi ékezet került a betű fölé, amennyi az eredeti levélben is szerepelt. A középpontozás jeleit az ékezetekhez hasonlóan az eredeti szerint jelöltem.

A mellékjeles betűknek megőriztem eredeti alakját. A betűhű átírás egyszerűbb fajtáját alkalmaztam, ami nem jelöli a betűvariánsokat. Tehát az azonos hangértékben használt, később folytatás nélkül maradt, mellékjel nélküli betűvariánsokat nem különböztettem meg pl: f=s. Így a formulákat könnyebb volt értelmezni. A latin kapitális I betűből származó kurzív I és J betűk alakja a 19. századig általában nem különült el. Ezért ezt a hol i, hol j hangértékben szereplő, egyetlen betűt mindig J-vel írtam át, mivel az alakja inkább ehhez hasonlít, mint a kapitális I-hez. Minden problematikus esetben a levélre jellemző írássajátosságokhoz igazodtam.

A Címzést a levelek végén, külön megjelölve közöltem.

A levelekhez fűzött Jegyzeteket magam készítettem, hogy segítsen az előforduló idegen és régies szavak értelmezését, valamint a felbukkanó földrajzi nevek könnyebb elhelyezhetőségét. A Jegyzetekhez felhasznált forrásokat, oldalszámmal együtt, az egyes magyarázatok mögött zárójelben is közöltem, valamint feltüntettem őket a bibliográfiában is.

Itt szeretnék köszönetet mondani, azoknak, akik nélkül a szakdolgozatom nem jöhetett volna létre. Köszönöm Szelestey Polgár Attilának, hogy mesélt családjá történetéről, megmutatta a hosszú éveken át gyűjtött családi levelezést, és rendelkezésemre bocsátotta a dolgozatban is felhasznált leveleket. Köszönettel tartozom N. Fodor Jánosnak, hogy segítségemre volt a levelek átírásában. Bátran fordulhattam hozzá az átírások kapcsán felmerülő kérdéseimmel, problémáimmal. Végül, de nem utolsó sorban szeretném megköszönni Gallasy Magdolna tanárnőnek, hogy hasznos észrevételeivel, javaslataival hozzájárult dolgozatom elkészüléséhez. Bátorító szavai, segítsége sokat jelentettek közös munkánk során.

2. Tárgyalás

2.1 A 16-18. századi formulahasználatról és levelezési szokásokról

A jóakarát megnyerésének és annak udvariassági formulákkal való kifejezésének már az ókorban is fontos szerepe volt egy-egy levél megírásakor.

A középkori ars dictandik, amelyek a levélírás mesterségére tanítottak, megnevezték a levél legfontosabb szerkezeti elemeit is. (Balázs 1985. 280) Kezdetben, ókori mintákat követve „a szabályszerű fogalmazványt úgy kellett megszerkeszteni, mint ahogyan a hírnök vagy a követ mondja el a rábízott üzenetet.” (Balázs 1985. 280) Ezért „a levélnek is megszólítással és üdvözléssel kell kezdődnie. Ezután következnek a jóakarát megnyerése, majd az üzenet előadása, a kívánság vagy a kérelem ismertetése, végül pedig a befejezés.” (Balázs 1985. 280)

Az imént felsorolt öt rész a középkor folyamán főleg a funkcionális misszilisek esetében háromra csökkent. A megszólítás és az üdvözlés egységes bevezetéssé olvadt össze. Ezt rögtön az előadás, a levél tárgya követi, amely a kérelmet is tartalmazza. A levél egy rövid, elköszönést és jókívánságokat tartalmazó befejezéssel zárult. Ebben az egyszerűsödött szerkezetben a három egységből kettő volt formális (a bevezetés és a befejezés), míg a konkrét, kötöttségek nélkül leírható mondanivaló csak a levél töredékét tette ki. (Balázs 1985. 281)

Azonban ennek az egyszerűnek tűnő szerkezetnek gondolatokkal való megtöltése nem volt olyan könnyű feladat még a 17-18. század fordulóján sem.

Ám mielőtt több szót ejtenénk a levelek tartalmáról, lépünk vissza a kezdetekhez. Több helyütt, így a *Régi magyar levelestár* első kötetének bevezetőjében is olvasható, hogy a magyar nyelvű levelezés a 15. század végén alakult ki. Először csak a latin levélhez illesztett utóiratok, toldások, később a latin kezdő és záró formulák közé ékelt főszöveg lesz magyar. (RML. 10) A bevezetés és a befejezés ezekben a korai időkben még egyértelműen latin nyelven íródott, hisz ez egyfajta hivatalosságot, előkelőséget kölcsönzött a levélnek. Meg kellett adni a módját mind a megszólításnak, mind az elköszönésnek, hiszen ezeknek már a 15. században is kötött formái voltak, melyektől nem igazán tértek el a levelet író felek. Az életkornak és a betöltött tisztségeknek megfelelő megszólítással fejezték ki tiszteletüket a címzettnek, és búcsúzáskor is voltak

elhagyhatatlan jókívánságok, hiszen a levél írója csak így várhatta, hogy a tárgyalásban megfogalmazott kérése meghallgatásra talál.

Bármennyire bizalmas is volt a kapcsolat a levélírók között, amely a misszilisek általában legbővebb egységében, a tárgyalásban meg is mutatkozhatott, a bevezetésnek és befejezésnek olyan normái voltak, amelyek nem igazán engedték meg a személyeskedést. Hiába volt szoros a kapcsolat, akár a családtagok vagy közeli barátok között, nem lehetett elhagyni az udvariaskodó formulákat, mert az a tiszteletadás elmulasztását jelentette volna. Ezek a formális, ám legtöbb esetben őszinte köszöntések és elköszönések a mai formákhoz képest hivatalosabbnak tűnnek. Léteztek kimondott és kimondatlan szabályok, amelyekhez még a rokonok közötti, bizalmas levelezésben is alkalmazkodni kellett.

A 16. században még a személyes kapcsolatban is erőteljesen hangsúlyozták a státuszt és a rangot, amelyet jelöltek is, és néhány olyan szerepfőnév is megjelenik, amelyeket a mindennapi érintkezésben nagy valószínűséggel mellőztek (*tekéntetes uram, nagyságos asszonyom*). (Barkóczy-Fülöp 2009. 174)

Hopp Lajostól tudjuk, hogy még a 17. században is „a levélírónak vagy a levelet íratónak gondosan ügyelnie kellett arra, hogy a szóbeli érintkezésben hagyományossá vált illendőségen csorba ne essék; a címzésben és megszólításban még az egyenrangúak között is vigyáznia kellett a korkülönbségre, a rokonság fokára, tekintettel kellett lennie a viselt tisztségre, méltóságra.” (Hopp 1974. 504) Ez tehát egy olyan tendencia, amely sokáig meghatározta a levelezési szokásokat, hiszen a fent említett megszólítási formulákkal még az általam választott, 17-18. század fordulóján keletkezett levelekben is találkoztam.

Kijelenthető tehát, hogy a fatikus nyelvi elemek főként kapcsolatfelvételnél és záráskor sűrűsödtek a levelekben. Legtöbbjük szóról szóra ismétlődött, hiszen jó részük konvencionális, hagyományos (latin nyelvű vagy a latin mintát alapul vevő) nyelvi alakulat. (Barkóczy-Fülöp 2009. 174)

Az idő előrehaladtával, főként a 16. század második felétől fokozatosan megjelentek a latin formulák magyar nyelvű fordításai, majd ezek nyomán létrejöhettek az önálló, persze latin formákból építkező, magyar nyelvű formulák is.

A magyar nyelvűség lassú terjedésével, irodalmi szerepének széles körűvé válásával nyílt lehetőség a 16. század elején a családi levelezés kialakulására. (RML. 11) A középkori írásbeliségben hivatalosan használt latin nyelvet ugyanis nem értette meg a

család minden tagja, a nők legtöbbször csak a gyakran használt latin kifejezéseket ismerték. (RML. 11)

Az anyanyelvi levélírás e korai szakaszában a levél írója úgy gondolta, hogy az előbeszédet kell átültetnie írásos formába, ami a beszélt nyelv sajátosságai miatt számos kellemetlenséget eredményezett. Hisz az előbeszéd grammatikája sokkal kötetlenebb volt akkor, mint ahogy napjainkban is. Több ismétlést, befejezetlen mondatot használtak, használunk szóban, nem is beszélve a sűrűbben előforduló nyelvtani szabálytalanságokról. Ezeknek a szerkesztetlenebb beszédeknek a lejegyzése kapkodó, szétszórt szöveget eredményezett, ismétlésekkel, hirtelen, minden átmenet nélkül bekövetkező tartalmi váltásokkal. Ilyen sajátosságokra az általam válogatott levelek között is találunk példákat, de ezekre majd a konkrét formulákat vizsgáló részekben térek vissza.

„A levél szóbeli üzenetet helyettesítő funkciója csak fokozatosan, a levelezési szokások széles körű elterjedésével párhuzamosan alakult ki.” (RML. 10) Ám még a 17-18. század fordulóján is viszonylag gyakori, hogy a levélíró mondanivalójának egy részét nem vetette papírra, hanem a levelet kézbesítő emberével mondatta el a címzettnek. Válogatásomban is találkozunk olyan esettel, amikor a levél feladója (Széchenyi Ilona) írásban is megemlíti, megbízta a szolgálóját, hogy az néhány szó kíséretében adja át a misszilit. Ez a megoldás persze eltér a 16. században gyakran előforduló credentionális vagy megbízólevél formájától, hiszen utóbbi adott mintára készült, tartalma nem volt, mert a teljes üzenetet élőszóban adták át. Ezzel ellentétben a misszilis levelek sokkal inkább a mai értelemben vett levélnek feleltek meg, természetesen kisebb-nagyobb tartalmi, formai és szövegszerkesztésbeli eltérésekkel.

A magyar nyelv fokozatos terjedése mellett az ország történelmi helyzete is elősegítette a levelezés minél szélesebb körben való terjedését. Barkóczy és Fülöp is említi, hogy a három részre szakadt Magyarországon nincs egységes központ a találkozásra és a vélemények cserélésére, ezért a személyes kapcsolatteremtést pótolni kell. „Így alakult ki a mohácsi csatavesztés után az ügyek elintézésére, megbeszélésére egy új forma, a nem hivatalos, hanem magán jellegű levelezés.” (Barkóczy-Fülöp 2009. 172)

A baráti és családi kapcsolatok fenntartása és a hírek átadása mellett a leírt szövegnek több előnye is volt. A levélírók lehetőséget kaptak mondanivalójuk pontos rögzítésére, könnyebb volt megtartani a titkokat, hiszen a leveleket pecséttekkel lezárva küldhették a

címzettnek, nem kellett az esetleg nem egészen megbízható küldöncre vagy szolgálóra bízni az átadandó szóbeli üzenetet.

Tanult íráskészség és formulahasználat?

Már esett szó arról, hogy a 16-17. századi levelek egyszerű, hármas szerkezetűek voltak. Nagyrészt a levél írójára volt bízva, hogy milyen tartalommal töltötte meg a bevezetésében és befejezésében kötött levélformát. Felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e tanult íráskészségről? Vajon honnan kaphattak, kaptak-e egyáltalán segítséget a feladók egy-egy levél formába öntéséhez? Lehetséges válaszként mondhatjuk, hogy „az oklevél- és levélszerkesztés művészetének elmélete már a XII. század első felében kialakult, s Franciaországban ezt magas szinten tanították is. Ennek a törekvésnek a nyomai eljutottak Magyarországra is.” (RML. 21) Ugyanakkor fennmaradt dokumentumok is igazolják, hogy a 16-17. században egyes iskolákban intenzíven tanítottak általános levélszerkesztést. Vajon mindezek mellett voltak kézikönyvek, formuláskönyvek, melyek segíthettek a levélírásban?

Bár valószínűleg nem voltak széles körben elterjedt és használt formuláskönyvek, Kovachich Mihály György 18. század végi kutatásainak és megjelent munkáinak nyomán mégis tudunk olyan kötetekről, amelyek minden bizonnyal megtalálhatók voltak azokon a helyeken, ahol szükség volt rájuk. Ám ezek a korai gyűjtemények nagy valószínűséggel leginkább latin formulákat tartalmaztak.

Ezzel szemben Lőrincz Jenő olyan munkákról írt, amelyek inkább magyar nyelvű formulákat soroltak fel. Ezért is olvasható nála az a kijelentés, hogy az első művek, amelyek levélírással vonatkozó szabályokat tartalmaztak a XVIII. század végéről valók. (Lőrincz 1962. 472) Az elsők között volt Wályi K. András „*A' norma és a 'levél író'*” című műve (Kassa, 1789), amely német fordításokra támaszkodott. (Lőrincz 1962. 472) Néhány évvel később jelent meg kéziratos formában Mészáros Ignác írása, *A gyengébb Afzfonyi Rendnek... való Múlatóságos levelek* címmel, ami a levélszerkesztésre vonatkozó tanácsok mellett helyesírási tudnivalókat közölt. (Lőrincz 1962. 472)

Ezek alapján kijelenthető, hogy a magyar nyelvű levélírásnak a kezdetektől voltak bizonyos kötöttségei, akár a levélformát, akár a formulákat tekintjük, amelyeket aztán nemzedékről nemzedékre továbbörökítettek írásos vagy szóbeli formában.

E megállapításomat erősítik a Hopp Lajos munkájában található gondolatok. Nála is olvashatjuk, hogy „a levélírás hagyománya kéziratosan öröklődött a családi

levéltárakban gondosan őrzött leveleskönyvekben, együtt a különösen megbecsült levél-okiratokkal, jogügyi, birtokügyi, hivatalos, irodalmi szemszögből érdektelen levelezésekkel.” (Hopp 1974. 510)

Néhány szóval a nemesek és nemesasszonyok írástudásáról

Mivel a levelek feladói és címzettjei majdnem mindannyian a nyugat-dunántúli nemesi rétegből kerültek ki, érdemes néhány szót ejteni az általam választott misszilisek keletkezésekor megfigyelhető tendenciákról.

Rögtön érdemes leszögezni, nemhogy a levélírás, de még az írás sem volt elterjedt még a nemesek körében sem a késő középmagyar korban.

A 16. századi nyugat-dunántúli oklevelek is tanúskodnak a nemesek tömeges írástudatlanságáról. Nem véletlen, hogy ekkoriban a hitelesítés legfőbb eszköze a pecsét volt, hiszen írástudás híján a legtöbb esetben az aláírást is kereszt helyettesítette. A 17. századtól ébred fel egyre inkább az igény az oklevelek és levelek saját kezű hitelesítésére, ám még erre a századra is igaz, hogy a nemesek nem a toll, sokkal inkább a kard forgatásában jeleskedtek. (Tóth 1996. 118)

S bár a 18. század végén Európa fejlett nyugati régióiban a férfiak mintegy fele tudott olvasni, és egyre többen tudtak írni, „a középkor végi Magyarországon még az ország legfőbb tisztségeit betöltő, legelőkelőbb főurak közt sem volt magától értetődő az írástudás.” (Tóth 1996. 7). Ugyan Európa fejlettebb országaihoz képest lemaradásban voltunk, de a változás, a korábban említett okoknak köszönhetően, kisebb csúszással, de fokozatosan nálunk is végbement.

Mivel a kiválasztott levelek között többségben vannak azok, amelyeket nők írtak, nem érdektelen átgondolni, hogy mit tudunk a nemesasszonyok akkori írástudásáról? Tóth István György könyvében olvashatjuk, hogy „a 17. század derekától kezdve a nyugat-magyarországi arisztokraták feleségei már szinte kivétel nélkül tudtak írni, aláírásuk azonban legtöbbször gyerekes, iskolás, gyakorlatlan.” (Tóth 1996. 142) Ugyanitt esik szó arról, hogy „a 17. század végén, 18. század elején a nyugat-dunántúli birtokos nemes családok leányai, asszonyai kevés kivétellel már tudtak írni, de az írásuk bizonytalan, gyerekes.” (Tóth 1996. 143) Itt megemlíti a szerző Niczky Borbála, Kisfaludy Mária valamint Káldy Mária nevét is. (Tóth 1996. 143) Mindannyian olyan családból származtak, amely familiák a Szelesteyekkel is kapcsolatban álltak, sőt e hölgyeké között volt magának Szelestey Rozáliának a neve is. Sajnos Széchényi

Ilonáról sehol sem találtam említést, de a levelek egységes képe alapján arra következtettem, hogy saját kezével írhatta leveleit.

Szerencsére az általam választott misszilisek női és férfi címzettjeinek, illetve feladóinak nem okozott gondot gondolataik szavakba öntése és lejegyzése, így lehetőségem nyílt az általuk használt formulákat a következő fejezetben bemutatott szempontok alapján megvizsgálni, hogy megerősítsék vagy megcáfolják előfeltevéseimet.

2.2 A kiválasztott formulák vizsgálata

2.2.1 A vizsgálat szempontjai, előfeltevések

A következő alfejezetek során az alábbi szempontok szerint fogok vizsgálgódní.

Először a két általam választott 16. századi levél formuláit, és az ezekben található megszólításokat fogom összehasonlítani más forrásokban található, 16. századi levél részletek formuláival és megszólítási formáival. Szeretném ismertetni a hasonlóságokat és eltéréseket. Összegyűjteni, mik voltak a leggyakoribb bevezető és befejező gondolatok.

E részhez tartozó hipotézisem az, hogy nem fogok lényeges eltérést találni saját gyűjtéselem és a forrásokban található formulák között. Előfordulhatnak ugyan kisebb formai különbségek, de mondanivalójuk tartalmilag mégis ugyanaz lesz.

Másodszorra a 17-18. századi, eddig nem publikált levelek formuláit (kezdő, szövegközi, záró) és megszólításait fogom vizsgálni. Milyen korszakra jellemző sajátosságokkal rendelkeznek? Találhatóak-e komolyabb eltérések a 16. századi formulákhoz képest? Ilyen szempontú vizsgálat ezzel a korszakkal kapcsolatban, tudomásom szerint még nem készült. A tanulmányok és gyűjtemények többsége a 16. századi levelek átírásait és az ezekkel kapcsolatos megfigyeléseket közli. Kevés a késő középmagyar korból származó átírt levél, amelyek formuláihoz hasonlítani tudnám az általam válogatottakat. Ezért a 16. századiakkal tudtam ezeket összevetni és megkeresni a formai, tartalmi azonosságokat és különbségeket.

Második előfeltevéselem szerint itt már nagyobb eltéréseket fogok találni a két korszak formulái között. Mind tartalmilag, mind a szerkezetekben jelentősebb különbségeket várok. Egyszerűbb kifejezésmódot, a tiszteletadás és udvariasság kifejezésében a régi formák eltűnését, újak megjelenését a bevezetőkben és befejezésekben egyaránt.

A negyedik alfejezetben azt vizsgálom, hogy a formulákban vannak-e tartalmi vagy formai sajátosságai annak, ha eltérő ismertségi fokú feladók írnak egymásnak. Előzetesen úgy gondolom, hogy a rokonokhoz és barátokhoz írt levelek kezdései és zárásai között formai és szóhasználatbeli különbségek lesznek. Ugyanakkor azt sem tartom elhanyagolhatónak, hogy a rokonok és barátok férfiak vagy nők. A nemi különbségek, a levélírók nő vagy férfi mivolta hatással lehetnek a formulák alakulására. E részen belül külön egységet szentelek a Szelestey Ádám és Széchényi Ilona közötti kapcsolat bemutatásának. Érdekes részletek találhatóak a levelekben, melyekből egy rokoni és baráti kapcsolat közötti átmeneti viszony bontakozik ki.

Harmadik hipotézisem, hogy a formulákra hatással van a levélpartnerek neme és ismertségi foka. A családtagok közötti levelezést bizalmasabbnak gondolom, és úgy vélem, hogy ez a formulákban is meg fog mutatkozni, annak ellenére, hogy a szóbeli kommunikációhoz képest még a szoros családi kapcsolatokban is udvariasabbak voltak egymással a misszilisek megszólításaiban és búcsúzáskor.

Úgy vélem, hogy meggyőzőbb a kapcsolat, ha két nő levelezik egymással. A férfiakkal egymás között még akkor is hivatalosabbak a formulahasználatban, ha rokoni kapcsolatban vannak. Lehetnek eltérések, ha ugyanaz a nő ír férfinak és nőnek levelet. A partnerek társadalmi szerepe és korkülönbség sem elhanyagolható ezekben az esetekben.

2.2.2 A kigyűjtött formulák, néhány szó a csoportosításról

Kezdő formulák

1. *„Szolgalathō, es magā Ajanlasa, wthā, Istentwł, Jo, Egesseges, hoszw, Eletheth, kŷwanok, meg, Adathnŷ, kenek: mŷnd, Azokal, Egetemben, walakŷkel, Istenthwł, kŷwanod, Thowaba, szerethó, fiam, wram, Im, Erthem, mŷnd, Az keth, szolgamtwl, hog, Isthen, Athal, Jo Egesseghben, Jóth wŷsza, pozomban...”*

2. *„Eletemigh valo szolgalatomat ajanlom kegilmednek, mint Enekem szerelmes uramnak, Adjon az Vr Int ke[gyelme]dnek io egeseghet es hoszŷ eletet minden io serenchet magunk alapotă felo azt i hatom (!) kegj[e]lmednek, Inten ek, hala megj io egeseghben votunk, ...”*

3. „Mint io uramnak K[e]g[ye]l[me]d[ne]k böcületel valo szolgálóia J[ste]ntül minden üdvösegies es szerences iokat meg adatni sübül kivanok...”
4. „Mint io uramnak K[e]g[ye]l[me]d[ne]k böcületel valo szolgálóia J[ste]ntül minden szerences iokat meg adatni ki vanok...”
 „Kaldine Aszoniomnak ö K[e]g[ye]l[me]n[e]k aianlom igaz kötelesegiel valo szolgalatomat kerem ö K[e]g[ye]lmet ...”
5. „Az ur J[ste]n algia meg K[e]g[ye]lme]det edes Aszoniom”
6. „Mint io uramnak K[e]g[ye]lme]d[ne]k böcületel valo szolgálóia J[ste]ntül minden szerences iokat meg adatni kivanok...”
7. „Mint bizodalmas io uramnak K[egyelmedne]k böcületel valo szolgálóia J[ste]ntül minden szerences io kat meg adatni kivanok...”
8. „Mint bizodalmas nagi uramnak K[egyel]l[me]d[ne]k böcületel valo szolgálóia J[ste]ntül minden szerences iokat meg adatni kiva nok...”
9. „Mint bizodalmas io Aszoniomnak K[e]g[e]lme]d[ne]k kivanok J[ste]ntül sok io esztendő napokat kedves io egiesegiben erhetni es szeren cesen el is mulathatni...”
10. „Sz[e]rences io napot Agyon J[ste]n ides Gie rmekim...”
11. „Kedves Batyám Ur[amna]k ayánlom köteles szolgál- latomat K[egyel]l[me]d[ne]k.”
12. „Böcsülettel szolgálók es Jstentül sok jot kíványok k[e]g[yelmed]n[e]k edes kamám Ur[amnak].”
13. „Mint kedves Uram Attyamnak Ajanlom Igaz Fiui Engedelmessegiel valo szolgalatomat k[egyelmedne]k.”
14. „Bizodalmas Nagy Jo Aszszonyom”

Szövegekői formulák

1. „... szerethó, fiam, wram...”

2. „... edes serelmes vram mianak az oka eni kosze fodo sem iral sem izene, mikor keg[y]ilmed el mene nem azt monda keg[y]ilmed, hagi kedm enekem ilien ritkan ir de edes vram megh mindenkor en izentem vagi irtam keg[y]ilmednek elob hagi nem mint keg[y]ilmed nekem de latom edes vram semi gongianichin keg[y]ilmednek edes vram ide hozza, reank, keg[y]ilmedilikoze fodó sem ir sem izenz, de ha keg[y]ilmed meszeb megh ikab tudo (?) hagi nem izenz, ...”

3. „Vetem nagi böcületel K[e]g[ye]lm[e]d cedulaiat s er tetem is ördögi által tet iszentit. en edes böcületel valo io uram...”

„...Czak hamisok vatok pogiani lölkök mert bizoni nem meltoztatok ili cunia vak helre giüni abul az ti paradicomotokbul. ne giünetek am mar agiatok magiatoknak eb hion imar tö bet beneteket sziüt szalast szem adok bar el giünetek is keveli pertekak...”

4. „...kerem böcületel valo nagi bizodalmas io uram K[e]g[ye]lm[e]det...”

„...Szeles teine Aszoniomnak szolgaiatomat mongia K[e]g[ye]lm[e]d...”

6. „Vetem böcületel edes io uram az K[e]g[ye]lm[e]d levelet mit irion ertem. J[ste]n ne agia hagi en az K[e]g[ye]lm[e]t[e]k hoszam valo io akra tiukrul el feletkesztem volna sziüt medig elek is el nem feletkeszem ha nem minden kor meg szolgálni ki vanom.”

7. „Nagi böcületel s igien kedvesen vetem az K[e]g[ye]lm[e]d neheszen olvashato görögi bötükel irot levelet. kibül ertem hoszam erdemet len szolgialoiahoz aianlot io akaratiat...”

„...böcületel valo edes nagi io bizodalmas uram...”

„...kerem edes io uram K[egyelme]det hagi mutasa ez szüksegiemben oli io akaratiat hoszam...”

„... edes io uram ne terheltetek K[e]g[ye]lm[e]d huszar uramat nevemel köszönteni ba nom hagi levelemre nem vehetem valast ö K[e]g[ye]lm[é]tül. de kerem hagi ne feletkeszek el az ö K[e]g[ye]lm[é]re bizot dolgiaimrul.”

- 8.** „...regi io bizodalmas uram akar ia hozsam io akaratiat mutatni...”
 „...had tugiám meg köszöni K[e]g[ye]lm[e]d io akaratiat...”
 „...aszert bünteti K[egyelme]det I[ste]n hogi miért nem akar neKem szolgiolni.”
 „...osztan banam aszt ha K[e]g[ye]lm[e]d ioban tudna imat kozni nalamnal.”
 „...de meg latia Ke[gyelme]d hogi csak nekem külgiön penszt bizoni mi ngiart oli io üdöt ad I[ste]n az K[e]g[elme]d fögiere... hogi mi nden veteset kedve szerent el vegieszhet k[egyelme]d...”
- 9.** „Ez elöt enihani hetel küldötem egi par sokat levelemel egiüt.”
 „...K[e]g[ye]lm[e]det kerem edes io Aszoniom...”
 „,bocanat ot varok pedig hogi biztoniban eszeker terhelem Ke[gyelme]det...”
- 10.** „en nem tudom mint van az dolog hogy sem irtok sem izentek azert kirem k[egyel]medet ides fiam Uram tudosi con k[egyel]med mikint van az iusti na...”
 „...ugy latam ipen el felet keset ruluk...”
- 11.** „Jstn ez uy esztendönek minden részeib[en] szerencsessen áldgya megh K[egyel]l[me]det. En kedves Batyám Ur[am]...”
- 12.** „...kirem nagy böcsülettel k[e]g[ye]l[me]det.”
 „... Hiszem ides Komám Ur[am].”
 „...Ugy en rigen k[e]g[ye]l[med]tül sem[m]it sem kertem, Remin. lem ez az egy kirisem. foganatos lesz k[e]g[ye]lme]d elöt,”
- 13.** „Isten minden kívánt szerencses szok jokal algyo kegyelmedet kedves Uram Attyam Igaz szivbül Fiui köttelessigem szerint kivanyom...”
 „...kirem Azert kegyelmedet Fiui köttelessigel kedves Uram Attyam...”

Záró formulák

1. „...Isthen, eltesse, es tharcha, meg, kegelmedeth, sok, eszthendeig, Jo, Egessegen, mynden kywantad sok, Jo, szerenchewel, mynd, Azokat, Egetemben, walakykel Istentwl, kywanod...”
„Az kemed: ky, Jwweteliból, Jo walaszth warok menth szerethó fyamtwl, wrätwl.”
2. „...mast kegyilmed nek enetobet semit nem tudok irnom, Jo valaszt var(o)k kegelmete Az elo isten kezepen ajan lotam kegyelmedet w fent folsege legin vezere megh tartoja minden vtaidban...”
„En kegilmed Szolgalo le ania mindeben io akara...”
3. „...az Aszonin[a]k ö K[e]g[ye]l[méne]k aianlom igaz köteles szolgálatomat tarca es eltese J[ste]n K[e]g[ye]l[m]e[t]e[k]e)t kedves io egiesegiben...”
4. „...esz el aianlom az K[e]g[ye]l[m]e[t]e[k]e)k graciaiaban magiamat valast varok s kivanom hofi J[ste]n tarca es eltese K[e]g[ye]l[m]e[t]e[k]e)t kedves io egiesegiben...”
5. „...K[e]g[ye]l[m]e[t]e[k]e)t követem hofi töbet nem irhatok mert bizoni roszul vagiok tarca es eltese J[ste]n k[egyelme]d[e]t kedves io egiesegiben...”
6. „...tarca es eltese J[ste]n K[egyelme]det io egiesegiben...”
7. „...esz el aianlom az K[e]g[ye]lme]d io akaratiaban magiamat kerem az nagi J[ste]nert ne fogiatkoszam meg az pensz dolgiabul az K[egyel]m[e]d io akaratiaban. kit J[ste]n eltetven es szerences vegiet advan el kesdet föl tet szandekomnok bizoni meg szolgialom meg az K[egyelme]d giermekinek is. kikel egiüt aianlom az Aszonioknak ö K[egyelmükne]k igiasz kötelesegiel valo szolgialatomat s ki vanom hofi J[ste]n tarca es eltese kedves io egiesegiben K[egye]llm[e]det...”
8. „...esz el aianlom tovab is az k[egyelme]d io akar atiaban magiamat. s az Aszonioknak ö K[egyelmükne]k egiüt fiaival es leanival aianlom köteles szolgialatomat.

kerem miniaiuKat legienek io szoszoloim Ke[gyelme]d elöt tarca es eltese J[ste]n kedves io egiesegiben K[e]g[ye]lm[e]det...”

9. *„kerem aszert edes io Aszoniom tovab is K[e]g[ye]lm[e]det s aialom is az K[e]g[ye]lm[e]d meg ismert io akaratiaban ma giamat valast varvan kivanom hogi levelem talalia kedve szerent fo lio szerencekel io egisegiben K[egyelme]det...”*

10. *„...ezel kivanom hogÿ Talal io egesigbe k[egyel]medet mind az tobivel egiöt...”*

11. *„Ezzel ajánlván magamat K[egye]l[me]d Atyafiúságos joakarattyában maradok...”*

12. *„Ezzel kíványom Jsten sokaig. éltesse k[e]g[ye]l[me]det. Maradok k[e]g[ye]lm[e]d[nek] Böcs. ülettel valo igaz szolgáló Komja,”*

13. *„El Varvan az kegyelmed resolutiojat Ajanlom magamat az kegyel med Attyai Gratiajaban. En pediglen Maradok holtig...”*

14. *„en pe digh csekély tehetségem szerént csak tessék velem parancsolni tiszta igaz szivembül mindenek ben kivanok szolgálni az alattis ma radok Bizodalmas Nagy Jo Aszonyom[na]k...”*

Utóiratok

3. *„PS unalmas ne legien megient sok firkalasom”*

4. *„PS Szelestei Szandor uramnak szolgálatomat aian lom ha I[ste]n ide hozna szep leaniom is va gion kivel mulathatna magiat vakacioaban*

14. *„P.S. Feleséghemis ajánla böcsülettel valo szolgálattját, hasonlok éppen Condolealván innend valo el mene tele fogh udvarolni.”*

A formulákat három csoportba soroltam. Így lettek kezdő, szövegközi és záró formulák. Bár a legtöbb forrás nem tér ki a szövegközi formulák vizsgálatára, úgy gondoltam, hogy ezekből is rengeteget lehet megtudni a korszakban uralkodó megszólítási tendenciákról, a címzett és a feladó kapcsolatáról. Ez utóbbiról árulkodnak a záró formulákat követő, külön egységként tekintendő utóiratok is. Ezért a megfelelő fejezetben ezeket is bevonom a vizsgálatba.

Kezdő formuláknak a levelek, korszaknak megfelelő megszólítási és udvariassági szokásait is tükröző, bevezetéseit tekintetem, amelyek szinte mindegyik misszilisben külön bekezdésben jelentek meg. Az elköszönések és jókívánságok sorai, amelyek sokkal kevésbé különülnek el szemmel láthatóan a főszövegtől, kerültek a záróformulák közé. Minden további, a vizsgálat szempontjából fontosnak és értékesnek talált formulát, megszólítást, amely előfordult a főszövegben, a szövegközi formulák közé soroltam. Többségük nem is tekinthető olyan kötött, gyakori formának, mint amilyenekkel a levelek kezdésében vagy zárlatában találkozunk. A főszövegben található megszólítások, címzethez intézett kérések, udvariassági fordulatok mellett próbáltam olyan nem mindennapi, egyéninek mondható megoldásokat keresni, amelyekből kiderülhet, valójában milyen kapcsolat lehetett a levelet váltó partnerek között. Természetesen találunk ebben a csoportban olyan formulákat, amelyek értelmezése nem függetleníthető a másik két egységben előforduló kifejezésektől. Ezért az egyes csoportok közötti határokat igyekeztem rugalmasan kezelni. Az osztályozásnak leginkább praktikussági okai voltak, hiszen ennyi formulával, egyfajta rendszerezés nélkül, szinte lehetetlen eredményesen foglalkozni.

A formulák számozása megegyezik azoknak a leveleknek a számozásával, amelyekből valók.

A csoportosított formulák esetében nem használtam a virgulákat, mert itt, ellentétben az átírással, nem a soronkénti tagolás az elsődleges. A formulák és a megszólítási formák könnyebb értelmezhetőségének és idézhetőségének érdekében az átírásban fel nem oldott rövidítéseket a saját elképzeléseim alapján következtettem és egészítettem ki, természetesen figyelembe véve és szem előtt tartva a már meglévő betűket és a szövegkörnyezetet. A kiegészítéseket [kapcsos zárójelek] közé tettem.

2.2.3 A 16. századi formulák vizsgálata és összevetése

Saját vizsgálati anyagom két 16. század végéről származó levelet tartalmaz. Csupán ezekből nem lehet átfogó képet kapni a kor formuláiról és az akkoriban uralkodó tendenciákról. Mindenképp szükség volt tehát más források bevonására is a teljesebb rálátás érdekében. Ezért a formulák összehasonlításban, a megszólítási formák vizsgálatában elsősorban Papp László már korábban is hivatkozott tanulmánya volt segítségemre, amelyben 16. század végén íródott missziliseket vizsgált. A Papp által gyűjtött leveleket tartalmi szempontból lehetetlen csoportosítani, hiszen a lakodalmi meghívón, a királyi törvényszéken folyó peres ügyek állásán keresztül, családi perpatvarokon át rengeteg témával foglalkoztak. (Papp 1964. 9) Ennek ellenére a formulák viszonylagos kötöttsége, a kifejezések gyakori ismétlődése miatt bátran merem használni a Papp által összegyűjtött anyagot. Hiszen az egyes témák nincsenek jelentős hatással a levelek bevezetőjében és befejezésében előforduló udvariassági formulákra. Ezeket leginkább a korszakban uralkodó udvariassági és hierarchikus szokások alakítják, szabályozzák.

Annyi bizonyos, hogy a 16. században a magyar nyelvű levelekben már jóval nagyobb a magyar nyelvű formulák száma. A Papp által vizsgált korpuszban is már túlnyomórészt ezekkel találkozunk, és a 2 általam kiemelt levél formulái is anyanyelven íródtak. Balázs János is megemlíti, és korábban is utaltam rá, hogy a 16. század közepétől indul el az a tendencia, amely lehetővé teszi a hazai latin minták nyomán a bevezető formulák fokról fokra történő magyarrá válását. (Balázs 1985. 291) A levél szerkezetét meghatározó latin formulák mindegyikének van már a korban magyar megfelelője, de ezek a magyar nyelvű iratokban még közel sem olyan gyakoriak. Ekkor még a latinnak vitathatatlan tekintélye van a levélírásban. Ha azonban a levél magyar nyelvű, mint az én esetemben is, akkor jellemző, hogy a formulák is anyanyelvünkön íródtak.

A vizsgálatot a bevezető formulákkal kezdem. Ezek a kapcsolatfelvevő kifejezések nem csak az eredeti jelentésükben használatosak, hanem más fatikus és emotív funkciót is ellátnak. (Barkóczy 2009. 174) Kifejezhetik a levélpartnerek egymás iránti aggodalmát, tiszteletet nyilváníthatnak ki velük a címzett felé, és biztosíthatják őt arról, hogy jó szándékkal fordultak hozzá segítségért. (Barkóczy 2009. 174)

Az üdvözlés mellette tehát a szolgálati készség és az alázatosság hangsúlyozása, valamint a jóindulat megnyerése volt a legfontosabb funkciója az általam választott és az egyéb forrásokban talált kezdő formuláknak is. Mind a Marczaltó György, mind a Marczaltó Fruzsina által írt levélben erre utalnak a következő bevezető gondolatok: „*Szolgalthō, es magā Ajanlasa, wthā...*”, „*Eletemigh valo szolgalatomat ajanlom kegilmednek...*”. Ha megnézünk több, a 16. század végén keletkezett levelet, megállapíthatjuk, hogy a szolgálat felajánlása visszatérő, szinte elhagyhatatlan eleme a misszilisek bevezetésének: „*Zolgalatomath Jrom knēk...*”, „*Zolgalatomat Ajanlō knēk...*”, „*Kéozeōnetemnek vthanna Zolgalatomoth ajanlom kegylmednek...*” (mindhárom: Papp 1964. 16). A felsoroltak közül, egy levél kivételével, minden esetben mind a feladó mind a címzett férfi volt. Ám ha a férfiak által használt formulákat összehasonlítjuk azzal, amit Fruzsina asszony írt, láthatjuk, hogy nincs lényeges eltérés. A szolgálati készség hangsúlyozása tehát nemtől függetlenül fontos része volt a misszilisek bevezetésének.

Emellett az egészségkívánás mozzanata sem maradhatott el. Ez is szinte állandó formulának tekinthető, megtalálható majd minden általam olvasott bevezetésben. György alispán éppúgy jó egészséget és hosszú életet kíván vejének, mint ahogy ezt Fruzsina asszony is megteszi a férjének írt misszilisben. Nem lehet ez másként a Papp által gyűjtött formulákban sem: „*...algia megh Isten kdēth mjnden lelkj testj Jokal Jo egessegel es hozīr iletel*”, „*...kiūanok Az Vristentol .k. egesseges hozū Jletet minden iokal...*” (mindkettő: Papp 1964. 16). Ezekből a példákban is felfigyelhetünk arra, hogy a levélírók vallásossága erősen megmutatkozik a formulákban. A feladók többsége, közöttük a két Marczaltó is, Istenhez fordult, hogy ő tartsa meg a címzetteket egészségben és szerencsében. Természetesen ezek a jó kívánságok a legtöbb esetben éppúgy vonatkoznak a címzett családjára, családtagjaira is. Különböző kifejezésekkel hivatkoznak arra, hogy nekik is szintén minden jót kívánnak, akárcsak a megszólítottak: „*...mýnd, Azokal, Egetemben, walakýkel, Istenthwl, kýwanod...*”, „*...Azoniomal w .k. es kmēd Zerelmes gjermejküel egjetēben...*” (Papp 1964. 16). Nagyon ritkán nevezik meg név szerint az egyes családtagokat, hozzátartozókat. Leginkább a megfelelő főnevek használatával utalnak a házastársra (*asszonyom*) és az utódokra (*gyermekei*). Egyesek pedig, mint ahogy azt György is teszi, a címzetre bízzák, döntse el ő, hogy ki is tartozik az üdvözölni kívántak csoportjában. Ez is arra utalhat, hogy csupán kötelező udvariasságról van szó, amely mégsem maradhatott el.

Ezek a szinte minden levélben fellelhető, mondhatni elhagyhatatlan elemek mellett előfordulnak egyéni megoldások is a bevezető formulákban.

A szerencsekívánás motívuma már nem olyan gyakori. Csak Fruzsina asszony levelében találkoztam vele, amikor a férjének a hosszú élet mellett minden jó szerencsét is kíván.

Nála fordult elő az is, hogy a szokásos jókívánságok mellett a maguk (ő és családja) egészsége felől is tudósítja férjét, Ádámot: „...*magunk alapotã felo azt i hatom (!) kegj[e]lmednek, Inten ek, hala megj io egeseghben votunk,...*”. Megnyugtatja, hogy otthon minden rendben van, mindenki jól érzi magát. Szintén Ádámnak írja, de már apósa, hogy két szolgálójától tudta meg, hogy veje épen és egészségesen jutott vissza Pozsonyba.

A bevezető sorok leggyakoribb igéje az *ajánlom*, E/1. személyű alakban jelenik meg.

Ezek után mindenképpen szót kell ejtenem a bevezető formulákban is felbukkanó megszólításokról, amelyek természetesen a levelek főszövegében és befejezésében éppúgy előfordulnak. Az egyes szerkezeti egységekben való megjelenésükkel kapcsolatban egy tendencia látszik megmutatkozni.

A levelekben megjelenő megszólításokat Sárosi Zsófia tanulmánya alapján vizsgáltam. Az ő felfogásában csak az önálló mondat értékű szó vagy kifejezés tekinthető valódi megszólításnak. (Sárosi 1988. 842) Nem sorolja ide a személyes névmásokat, az ezeket helyettesítő formulákat (pl.: *kegyelmed*) és a „*mint*”-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatokat sem. (Sárosi 1988. 842) Ugyan ezek funkciójukban mutatnak némi egyezést a valódi megszólításokkal, ám mivel csupán mondatrész értékűek, nem választhatók külön a mondattól a mondat értelmének megzavarása nélkül. (Sárosi 1988. 842)

Ez alapján a valódi megszólítások öt csoportját különíti el (Sárosi 1988. 842):

1. a levélíró és a címzett között rokonsági viszonyt fejez ki (pl.: *szerelmes atyámfia*)
2. a levélíró és a címzett között társadalmi viszonyt fejez ki (pl.: *jó uram*)
3. a rokonsági és a társadalmi viszonyt együtt fejezi ki (pl.: *jó uram és jó rokonom*)
4. a címzett nevét tartalmazó
5. halmozott szerkezetek (pl.: *édes szerelmes atyámfia édes társam*)

Ilyen szempontból vizsgálva két saját, és a Pap által gyűjtött levélformulákat ugyanazt tapasztaltam, mint amit Sárosi is leírt a tanulmányban. A 16. században nem volt bevett szokás a bevezető formulákban megszólítani a címzettet. (Sárosi 1988. 843)

Többségében a személyes névmást helyettesítő *kegyelmednek* kifejezéssel vagy a „*mint*”-tel bevezetett nem valódi megszólításokkal találkozunk a levelekben (pl: „*Zolgalatomat Ayanlō knēk mint Bizodalmas Vramnak Attiamfianak...*”) (Papp 1964. 16).

Ugyanakkor itt is találhatunk kivételeket. Marcaltőy György levelében például a jókívánságok után, túllépve a kötelező formaságokon megjelenik a *szerethó, fiam, wram* mint valódi megszólítás. Már ez előtt is található megszólítás a bevezetőben, de az csak egy helyettesítő alak (*kenek*). A *szerethó, fiam, wram* kifejezést a harmadik csoportba sorolnám, hiszen egyszerre fejez ki vele rokonsági és társadalmi viszonyulást is a feladó. Ugyanakkor érződik, hogy személyesebb megszólítással van dolgunk. Tudjuk, hogy a két férfi rokoni kapcsolatban volt, Marcaltőy György Szelestey Ádám apósa volt. Valószínűleg jó viszonyban is lehettek, erre utal az is, hogy a mosoni alispán először *fiaként* szólítja meg vejét, csak utána következik a hivatalosabbnak tekinthető *uram* kifejezés.

Érdekes összehasonlíttatunk a Szelestey Ádámné és a Nádasdy Tamásné által használt megszólításokat is azoknak a leveleknek a bevezetőjében, amelyeket férjeikhez írtak. Fruzsina asszony kezdő soraiban nem találunk valódi megszólításokat. Csupán a korábban is említett *kegilmednek* kifejezés és a *mint*-tel bevezetett *Enekem szerelmes uramnak* fordulat utal a címzetre. Ezzel ellentétben Kanizsai Orsolya 1554-ben íródott levele rögtön valódi megszólítással indít, csak utána következnek a már jól ismert formulák: „*Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő, szerelmes uram!*” (Balázs 1985. 291)

A mindkét bevezetőben megjelenő *szerelmes uram* fordulat nagyon elterjedt volt a korban. A feleségek a legtöbb esetben így szólítják meg férjüket. Ugyan az *uram* kevésbé tűnik személyes, közvetlen formának, mint amilyen a *férjem* alak lenne, de a korban uralkodó hierarchikus szokások miatt ezen nem kell meglepődni. A férfiak mind szóban, mind írásban tegezték a nőket. Leveleikben házastársaikat feleségként szólították meg a legtöbb esetben, mint ahogy azt Nádasdy Tamás is tette 1560-an írt misszilisében: „*Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő és szerelmes feleségem!*” (Balázs 1985. 291). Sőt az is előfordult, hogy keresztnevükön szólították meg asszonyaikat.

Ugyancsak Nádasdy leveleiben találhatjuk a következőket: „*Szerelmes Orsikám*”, „*Szerelmes Orsollám*”. (Barkóczy 2009. 178).

Ezzel szemben a nők csak a legritkább esetben tegezik a férfiakat. A magázás sokkal elterjedtebb az élet minden területén. Így érthető, hogy a férjként való megszólítás helyett a legtöbb esetben miért a sokkal udvariasabb, a tiszteletadási szokásoknak jobban megfelelő *uram* alakkal találkozunk akár a bevezetőkben, akár a levél többi részében.

Át is térnék a levelek főszövegének vizsgálatára. Ha több misszilist választottam volna ebből a korszakból, valószínűleg én is arra a megállapításra jutottam volna, amire Sárosi is utalt. Saját vizsgálatában úgy találta, hogy „a legtöbb valódi megszólítás a levélen belül szerepel.” (Sárosi 1988. 843). Mivel Papp nem tett említést a főszövegben található megszólításokról, így csak saját két levelemet vizsgálhattam. Ezek alapján csak annyit jelenthetek ki, hogy a bevezetésekhez képest a tárgyalásban már több valódi megszólítást találtam. Marczaltóy György akárcsak a levél kezdetén, úgy a főszövegben is *szerezhó, fiam, vramként* szólítja meg a vejét. Azonban ez a forma is csak kétszer fordul elő, leginkább a személyes névmást helyettesítő *kegyelmed* alakkal utal Ádáma. Tehát nem a valódi megszólítások vannak túlsúlyban.

Arról már korábban is szó volt, hogy Fruzsina asszony bevezető sorai, apjával ellentétben, nem tartalmaztak valódi megszólításokat. Azonban ezeket a főszövegben már egyértelműen megtalálhatjuk. A feleség *edes (szerelmes) vramként* szólítja meg többször is férjét. Ha jobban megnézzük a második levél általam kiválasztott részletét szembetűnő, hogy az említett megszólítás talán a kelleténél többször is ismétlődik. Folyamatosan váltakoznak a *keg[y]ilmed* és az *edes vram* kifejezések, mintha a feladó maga sem lenne biztos abban, hogyan is szóljon férjéhez. Ingadozik a távolságtartás és a közelség kifejezése, a kötelező tiszteletadás és a személyesebb hangvétel között. Úgy gondolom, hogy mégis ez a levél legközvetlenebb egysége. A feleség, a nő már-már szemrehányóan írja le vélt „sérelemeit”. Talán emiatt is használ ennyi udvarias megszólítást, hogy ezekkel kompenzálja Ádámmal intézett keményebb szavait. Nem érti, hogy ígérete ellenére a férje miért nem ír neki levelet, főleg úgy, hogy nincsenek olyan távol egymástól. Vajon miért nem érdeklődik a családja felől? Fruzsina le is írja, úgy érzi, a férfi egyáltalán nem aggódik ömiattuk: „...*de latom edes vram semi gongianichin keg[y]ilmednek edes vram ide hoza, reank...*”.

Fruzsina láthatóan nem szólítja keresztnevéen a férjét, ezt főnévi megszólításokkal helyettesíti, amelyekhez jelzők járulnak. Ezek azonban nem rangot és státuszt (*tekintetes, nagyságos*) jelölnek, hanem kedveskedő szerepet töltenek be (*szerelmes, édes*). Ezekkel is arra utal, hogy a megszólított fél mennyire fontos a számára, sokkal személyesebbé válik a kapcsolat. Ez nem egyedi eset, hiszen már Nádasdy Tamás és feleségének megszólításai kapcsán is láttuk, hogy a házastársak ezekkel a közelséget kifejező fordulatokkal élnek, így lazítva a bevezető és befejező formulák kötöttségét. A Fruzsina levelének főszövegében tapasztalt közvetlenség, amely nekünk ma már teljesen természetesnek tűnhet férj és feleség közötti kommunikációban, a befejezésben újra visszavált a bevezetésben már tapasztalt tisztelettudóbb hangnemre és formára. Ez persze nem véletlen, hiszen már többször is hangsúlyoztam, hogy a misszilisek e két szerkezeti egysége jóval kötöttebb volt. Jobban tükrözték a korban uralkodó udvariassági előírásokat, mint az ilyen szempontból lényegesen szabadabb tárgyalás. Erről árulkodik az is, hogy a második levélzáró soraiban megint nem találunk valódi megszólításokat. Ismét csak a *kegyelmed* főnévvel és ennek ragozott alakjaival találkozunk. Nincs ez másként György zárlatában sem, bár utolsó mondatában ismét elsősorban fiaként, majd az *wrātwl* főnevet is hozzátéve búcsúzik Ádámtól.

Ha már a megszólítások kapcsán megvizsgáltam a befejező sorokat, ideje, hogy megnézzem, mi jellemző a 16. századi levelek záró formuláira.

Míg a bevezetőben inkább az azonosítás, a szolgálati készség, az alázatosság kifejezése a legfontosabb, addig a zárásban a levél méltóképpen történő berekesztése, a minél udvariasabb búcsúzás. Bár a kezdő sorok is tartalmazznak jókívánásokat, a zárlatban, ha lehet, a feladók még inkább hangsúlyozzák, mennyire fontos, hogy a címzett és családja minél hosszabb, egészségesebb és boldogabb életet éljen. Ennek kifejezésére is megvannak a szokásos formulák, amelyek nagyon hasonlítanak a kezdésben olvasottakhoz. Hiszen mindkét egység ugyanabból a kötött elemkészletből építkezik.

Ismét csak magyar nyelvű formulákat vizsgáltam, hiszen ahogy Balázs János is fogalmaz: „e kor magyar nyelvű leveleinek záróformulái között már alig akadt latin elem.” (Balázs 1985. 290). Papp azt állítja, hogy a magyar nyelvű záró formulák legáltalánosabb és gyűjteményében legkorábról adatolható (1546) típusa a következő: „*Jsten tarčya meg kegielmedeth*”. (Papp 1964. 17) Az általa vizsgált levelek harmada ezzel az egyszerű jókívánással zárul, de többségében mégis olyan formulákkal találkozunk, amelyek további bővítményeket is tartalmazznak. Ilyen komplexebb példák:

„Isten kęgdet Jltesse es io egessegeben tharchia megh sok hozzó eztendeigh”, „Isten tarchya megh te .keg. mynd Azzonyomal Angyomal Egýetembę es az .keg. Zep leyannywal, Sok Jo Eztendęygh” (mindkettő: Papp 1964 17-18). Ezekhez a formákhoz hasonlít első levelem zárlata. Ugyan utóbbiban megint nincsenek főnévvel megnevezve a közeli családtagok, mégis nyilvánvaló, hogy György rájuk célozhat. Ugyanakkor az alispán búcsújában is megtaláljuk a *tharcha* szót, amely ráadásul kiegészül a záró formulák másik legjellemzőbb igéjével az *eltesse*vel. Ismét megjelenik a már a bevezetésben felbukkanó egészség- és szerencsekívánás motívuma.

Ennél lényegesen szűkszavúbb Fruzsina asszony búcsúja. Nincs telezsúfolva a kötelező formulákkal. Egyszerűen papírra veti, hogy „...mast keg[y]ilmed nek enetobet semit nem tudok irnom...”. Ő is, mint ahogy apja, természetesen jó válaszokat vár a címzettől. S bár György is legelőször Istenhez fordul levelének záróformulájában, a feleség zárlata mégis vallásosabbnak hat az utolsó mondatától: „... Az elo isten kezepen ajan lotam keg[y]elmedet w fent folsege legin vezere megh tartoja minden vtaidban...”. Szembetűnő eltérés, hogy szinte szó szerint megjelenik az Isten oltalmába való ajánlás mozzanata, amely még nagyobb nyomatókat ad a zárógondolatoknak.

2.2.4 A 17-18. századi formulák vizsgálata és összevetése a 16. században uralkodó szokásokkal

A korábban eddig sehol sem publikált tizenkét levél közül tizenegy a 17-18. század fordulóján keletkezett. Csupán az utolsó származik a 18. század közepéről, közelítve a középmagyar kor végéhez.

Ha ránézünk az összegyűjtött kezdő formulákra már akkor is látható, hogy az első két levél bevezetőjéhez képest a többi misszilis kezdő sorai lényegesen rövidebbek. A levelek nyitása, bár írásjelekkel nem jelölten, ténylegesen csak egy egyszerű mondatl történik, amely a levelek többségében külön bekezdésként el is választódik a főszövegtől. A feladók nem törekedtek arra, hogy telezsúfolják a bevezetést udvariassági formulákkal, inkább a rövid és frappáns levélindítás volt jellemző. Ez az egyszerűsödési tendencia főleg az utolsó négy misszilis esetében érhető tetten, amelyek a megszólításon és az alázatosság kifejezésén kívül nem tartalmaznak más, a tisztelet kinyilvánítására utaló elemet.

A szolgálati készség hangsúlyozása volt a legfontosabb motívum. Ez, négy levél kivételével, valamilyen formában meg is jelenik az írásokban. Széchényi Ilona összes

II. Szelestey Ádámhoz írt levele, néhány szó eltéréssel, ugyanazzal a kezdő formulával indít: „*Mint io uramnak K[e]g[ye]l[me]d[ne]k böcületel valo szolgálaoia J[ste]ntül minden szerences iokat meg adatni ki vanok...*”(4. levél). Ezekben a *szolgálaoia* főnév használatával, a többi esetben pedig vagy a *szolgálók* E/1. alakkal vagy a 16. századi formulákból is ismert *szolgáltatomat* kifejezéssel él a feladó annak érdekében, hogy megfelelő udvariassággal indíthassa az írásbeli kommunikációt. Ilyen szempontból mindegy volt a feladók neme, az sem számított milyen kapcsolatban (rokonai vagy baráti) voltak a partnerek, ez az udvariassági formula csak néhány esetben maradt el.

Ugyanakkor a 16. századi formulák kapcsán sokat emlegetett egészségkívánás a tizenkét levél közül csak az egyik bevezetőjében szerepel, épp az egyik olyanban, ahol elmaradt a szolgálati készség említése: „*Mint bizodalmas io Aszoniomnak K[e]g[e]lm[e]d[ne]k kivanok J[ste]ntül sok io esztendő napokat kedves io egiesegiben erhetni es szeren cesen el is mulathatni...*”. (9. levél) Emellett a szerencsekívánás mozzanata is felbukkan. Ám a második levél formulájától eltérő módon (*minden io serenchet*), nem sok szerencsét kívánnak a feladók, hanem a *szerencse* főnevet jelzőként használva szeretnék, hogy egy szerencsés nap vagy általánosságban minden jó megadathasson a címzetteknek: *minden szerences iokat meg adatni kivanok...*”(6. levél), „*Sz[er]ences io napot*” (10. levél). Azonban ez sem olyan gyakori, hiszen a tizenkét levélből csak hétben fordul elő, de ebből ötször ugyanannak a személynek írta Széchényi Ilona.

Az isteni gondviselés és áldás kérése szintén majdnem mindegyik levélben jelen van, hasonló módon, mint a második misszilis bevezetőjében: *Az ur J[ste]n algia meg K[e]g[ye]lm[e]det edes Aszoniom*”(5. levél).

Az *ajánlom* ige, ami a 16. században oly gyakori volt a kezdésekben, csak három esetben jelenik meg. A negyedik levélben például különleges módon, a főszövegben: „*Kaldine Aszoniomnak ö K[e]g[ye]l[me]n[e]k aianlom igaz kötelesegiel valo szolgalatomat kerem ö K[e]g[ye]lmet...*” (4. levél). Ritkán, de előfordult, hogy egy levélen belül több emberhez is szólt a feladó. Ilyenkor a tárgyaláson belül, új bekezdést nyitva szólította meg a másik címzettet és írta le az ekkor sem elhanyagolható udvariassági formákat. Ahogy már említettem is, ez a formula a tárgyaláson belül található, tehát az osztályozási módszeremhez igazodva a szövegek között kellett volna szerepelni. Ám a Káldynéhoz szóló, új szövegegységet kezdő sor tartalma és felépítése miatt sokkal inkább tekinthető kezdő formulának. Ezért azok csoportjába

soroltam, és akként értelmeztem. Ebből is látható, hogy a formulák általam létrehozott, három csoportja között nem húzódik olyan éles határ, mint amilyennek első látásra tűnik. Mint ahogy a fentebbi példa is mutatta, létezik átjárás az egységek között, a határokat igyekeztem rugalmasan kezelni. A csoportosításnak mindössze praktikussági okai voltak, hiszen ennyi formulával, valamilyen osztályozási rendszer használata nélkül, nagyon nehéz dolgozni. Figyelemre méltó, hogy a 16. századi bevezetésekkel ellentétben itt egyáltalán nem esik szó a családtagokról. Míg a korábbi levelekben a jókívánságok éppúgy vonatkoztak rájuk, mint a címzettekre, a 17-18. század fordulójának levélkezdeiteiben úgy tűnik, nem tartották fontosnak a hozzátartozók üdvözlését. Csupán a tizedik levélben történik némi utalás, hiszen Madarász Éva a *Giermekim* többes számú megszólítással indítja mondanivalóját.

A tizenkét kezdő formula között vannak igazán rövidek, melyek mondhatni minden udvariaskodástól mentesek. Az ötödik és a tizedik levélben csupán az Istenhez fordulás mozzanata jelenik meg, amely a 16. századi misszilisek többségének is szerves része volt.

A tizennegyedik levél bevezetője, mely már a 18. század közepén keletkezett, csak egyetlen megszólításból áll. Nincs nyoma a 16. században kötelezőnek mondható, néha már talán túlzónak tűnő udvariaskodásnak. Ez már a változásra, a formulák átalakulására utalhat. A korábbi, többszörösen összetett, alázatosságot kifejező, jókívánságokkal teletűzdelt, családot is üdvözlő kezdő formula helyett csak ennyit találunk az első bekezdésben: „*Bizodalmas Nagy Jo Aszszonyom*”. (14. levél) Közelítve ezzel napjaink levélkezdesi szokásaihoz, hiszen akár papírra, akár elektronikusan írunk levelet, mellőzzük a hosszú bevezetést, igyekszünk minél előbb a tárgyra térni. Legtöbbször csak a címzett, udvariassági szokásoknak megfelelő megszólításával kezdünk hozzá mondanivalónk lejegyzéséhez.

Át is térek a kezdő formulákban található megszólítások vizsgálatára. A 16. századi tendenciákhoz képest a későbbi levelek esetében már ebben a szerkezeti egységben több valódi megszólítással találkozhatunk. Bár Széchényi Ilona mind az öt II. Szelestey Ádámnak és az egy, Madarász Évának írt levelét is a „*mint*”-tel bevezett értelmező szerepű fordulatokkal kezdi, amelyekről tudjuk, hogy nem tekinthetők valódi megszólításoknak, hiába tartalmazzák ezek a mondatrészek is ugyanazokat a jelzőket és főneveket. Nem úgy, mint a szintén Ilona asszony által írt negyedik és ötödik levél megszólításai: *Kaldine Aszoniomnak* (4. levél), *edes Aszoniom* (5. levél).

A tizennégy levél közül csak a negyedikben találunk vezetéknev szerinti megszólítást, amit az előző mondatban idéztem is. Ismét csak ezzel a korábban már említett misszilissel van dolgunk, amelynek véleményem szerint nem a címzésben megnevezett II. Szelestey Ádám az egyetlen megszólítottja. Miután a bevezetést követő első bekezdésben Ilona megírta az Ádámnak szánt gondolatait, új bekezdést nyit, új megszólítással. Úgy gondolom, hogy azt ezt követő mondatok, a következő bekezdésig legalább is, Káldynéhoz szólnak. Ő egyébként nem más, mint a kilencedik levélben címzettként, a tizedikben pedig feladóként felbukkanó Madarász Éva, akinek első férje Egerváry György (tőle született Jusztina nevű lánya, II. Ádám felesége), a harmadik pedig Káldy Zsigmond volt. Ez magyarázza az Ilona asszony által használt megszólítást. Visszatérve korábbi gondolatomhoz, már a levél külsején, a címzés alatt is található olyan utalás, amelyből könnyen lehet arra következtetni, hogy az írás nem csupán Ádámnak szól. Hiszen a címzés mellett olvashatjuk, hogy ha a férfi nincs otthon, akkor Káldyné is kibonthatja, akkori szóhasználattal élve, fõlszakaszthatja a levelet. Ez pedig nem lehetett mindennapos akkoriban, hiszen a címzett levelébe valószínűleg még a közeli hozzátartozók sem néztek, nézhettek bele. Itt viszont külön említést tesz róla Ilona, mintha már ezzel is arra akarna célozni, hogy a levélben nem csak Ádámnak szóló sorok találhatók. Ha megnézzük a harmadik bekezdést, valóban úgy tűnik, hogy Ilona asszony innen már nem Ádámmal intézi szavait. Olyan bevezető formulával találkozunk, amely a szolgálati készség kifejezésében hasonlóságot mutat akár a 16. században, akár a nemrég ismertetett 17-18. század fordulóján előforduló kezdő formulákkal.

A továbbiakban pedig meglehetősen nőies témáról, karfiolpalánták beszerzéséről és szakszerű elültetésükről esik szó. Bár nem elképzelhetetlen, de kétlem, hogy e sorokat Ádámnak szánta volna a feladó. A következő bekezdéssel kapcsolatban már nem vagyok ennyire biztos, bár abban is találunk árulkodó jeleket. Az ebből a szempontból fontos mondat egy említéssel kezdődik, ahol a hivatkozott fél, akárcsak Káldyné, a vezetéknevén szerepel: „*Szeles teine Aszoniomnak szolgalatomat mongia...*”. Valószínűleg Ilona azért is használta a nők vezetékneveit, hogy így tudja megkülönböztetni, adott mondanivalóját melyiküknek szánja. A *szolgalatomat mongia* udvariassági formula teljesítése vonatkozhatna akár Ádámmal, akár Madarász Évával, ám az ezt követő kijelentések azt látszanak alátámasztani, hogy ez a bekezdés is Éva asszonynak szól: „*soha nem hittem volna hoga olian hamis legien az ö K[e]g[ye]lme*

ura.”. Elég sértő lett volna, ha mindezen szavakat közvetlenül Ádámnak írja Ilona, bár a következő fejezetben ennél merészebb kijelentésekkel is találkozhatunk majd az asszony leveleiben. A harmadik személyű említés azonban számomra arról árulkodik, hogy e sorokat ténylegesen inkább Évának szánhatta.

Ugyanakkor Ádámnak természetesen volt lehetősége, hogy az elkezdett levelet végigolvashassa, és könnyen megtudhatta, hogy miről van szó a többi bekezdésben. Ráadásul a záró sorok búcsúzása is többes számban íródott, tehát mondhatni mindkettőjüknek ugyanúgy szólt.

Visszatérve a negyedik és ötödik levél megszólításához, Ilona mindkét nőt, Káldynét és Szelesteynét is az *asszonyom* főnévvel illeti. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni néhány gondolatot Pusztai Ferenc tanulmányából, amelyekre később a tegezés-magázás vizsgálata kapcsán még visszatérek. „Kertész Manó a magázás véglegessé válásában nagyon fontosnak ítélte a kegyelmed helyébe lépő az Úr, az Asszony-féle német mintára kialakult megszólításokat. Ezekben már nem maradt semmi, ami a tegezést, a 2. személyt fölidézhetné. Éppen a XVIII. század elejétől szaporodtak el ezek az alakok...” (Pusztai 1967. 302) Ám látszik, hogy ebben a két levélben még nem végleges a csere, hiszen az *Aszoniom* főnév mellett a *kegyelmed* ragozott formái ugyanúgy jelen vannak. A tizenegyedik levél valódi megszólítással indít: „*Kedves Batyám Ur[amna]k*”. A *bátyám* főnév közeli kapcsolatra utal, már csak azért is, mert megelőzi a hivatalosabbnak tekinthető, *uram* kifejezést. Persze nem jelent szoros családi köteléket, sokkal inkább erős barátságot vagy távolabbi, szegről-végről való rokonságot feltételez. Ezután azonban itt is megjelenik a *kegyelmednek*, mint helyettesítő formula, akárcsak a tizenkettedik levél bevezetőjében, amely aztán szintén valódi megszólítással, „*edes kamám Ur[amnak]*” zárul. Ma már furcsa lehet, ha egy nő egy férfit komájának tekint, ám még a 18. század elején is nagy hagyományai voltak a komasági viszonyoknak, amelyek manapság már csak kisebb falusi közösségekben lelhetők fel. A komák egymást legjobb barátaiknak, szilárd támaszuknak tartották. Segítségül, akár erkölcsi, akár anyagi támogatásról volt is szó, elsősorban a komát hívták. Nem vérszerinti kapcsolatot jelent, hanem műrokonságot. A komák és komaasszonyok egymás gyerekeinek voltak a keresztszülei. Nem tudni, hogy ez esetben ténylegesen beszélhetünk e keresztszülőségről, ám valószínűsíthető, hogy a levélpartnerek közeli, baráti kapcsolatban állhattak egymással.

Mint ahogy ezek a példák is mutatják, ebben a korszakban a legtöbb esetben még keverednek a nem valódi és valódi megszólítások.

Tisztán valódi megszólítással csak két esetben találkozunk. A tizedik levélben Madarász Éva „*ides Gie rmekim*”-ként szólítja meg vejét és lányát. Valószínűleg közeli, jó kapcsolatot ápolt Ádámmal, hiszen gyermekeként tekint rá, és a zárásban anyjaként búcsúzik a férfitől. A tizennegyedik levél kezdéséről már esett szó. Az *asszony* megszólítás, a *kegyelmed* használata nélkül szintén a levélírási szokások és formulák lassú változására enged következtetni.

A 16. században még nem volt elterjedt a címzett bevezetőben való megszólítása, a 17-18. század folyamán vált ez egyre gyakoribbá. Sőt ha a tizennegyedik levélre tekintünk, jól látható az a tendencia, ahogy a kötelező formulák lassan eltűnnek, csak a levélpartner megszólítását hagyva az első bekezdésben.

A leggyakoribb megszólításoknál használt jelzők az *édes*, *kedves*, *jó*, *bizodalmas*. Előbbi kettő személyesebb, míg utóbbiak távolságtartóbb kapcsolatokról árulkodhatnak. A fentebb említett, t megszólításokat is tartalmazó levélkezdeteket követően áttérek a főszövegben található formulák bemutatására. Bár ezeket külön csoportba soroltam, többségük mégsem választható el mereven a misszilisek köszöntést és udvariassági formákat is tartalmazó kezdő soraitól. Több levélben találunk olyan, a bevezetőt követő, új bekezdést nyitó mondatokat, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak az első csoport jókívánságainak mondanivalójával. Ilona több, Ádámmal írt levelének tárgyalása kezdődik, elhanyagolható tartalmi eltérésekkel, a következőképpen: „*Vetem nagi böcületel K[e]g[ye]l[m[e]d cedulaiat...*” (3 levél). Egyrészt az *asszony* így tudósítja a címzettet, hogy megkapta az általa küldött levelet. Másrészt a bevezetőben már megszokott tisztelettudó stílusban hozza Ádám tudomására, nagyon hálás azért, hogy egyáltalán választ kaphat elküldött missziliseire. A hatodik levél főszövegében szintén az előbb idézett formulával találkozunk. Ám ebben az esetben Ilona már-már túlzott udvariaskodással igyekszik Szelestey tudtára adni, hogy sosem fog megfélemedezni a férfi iránta tanúsított jóságáról, sőt igyekszik mindezt élete végéig meghálálni. Látható tehát, hogy a bevezetésekre is oly jellemző alázatosság és a szolgálati készség hangsúlyozásának motívumai a misszilisek tárgyalásában is visszaköszönnek.

Az isteni áldás kérése és a szerencsekívánás szintén felbukkannak a kezdő mondatot új bekezdésben folytató és kiegészítő formulákban: „*Jstn ez uj esztendőnek minden részeib[en] szerencsessen áldgya megh K[egye]l[m[e]det.*” (11. levél), „*Isten minden*

kivánt szerencses szok jokal algyo kegyelmedet...”(13. levél). Ez utóbbi idézet folytatásában történik konkrét utalás arra, hogy a feladónak fiúi kötelessége volt, hogy a megfelelő tiszteletadás mellett értesítse édesapját. A korábbi példákból persze látható, hogy a különböző formulák használata nem csak az apa – fiú közötti relációban tekinthető kötelezettségnek.

Mint ahogy arról már korábban esett szó, az udvarias bevezetést minden esetben a levél tárgya követi, amely a legtöbb esetben különböző kéréseket is tartalmazott. Ilyen fajta kérelmekben saját gyűjteményem sem szenved hiányt.

A 17- 18. század fordulójáról származó levelek között szinte nem is találunk olyat, amelynek főszövege ne tartalmazna a címzethez intézett kérést, teljesítésre váró szívességet. Mindegy, hogy férfi ír férfinak, nő nőnek, vagy nő férfinak, mindannyian a *kérem* E/1. alakkal vezetik be kívánságukat. Legyen szó egy bizonyos pénzösszeg kölcsönadásáról (4. és 7. levél) vagy különböző portékák beszerzéséről (9. levél).

A tizenegyedik és tizenkettedik levél ilyen szempontból összefügg, hiszen mind Kisfaludy Boldizsár, mind Telekesi Török Kata ugyanazon dolog miatt fordul kéréssel II. Ádámhoz. Mindketten azt szeretnék elérni, hogy az amúgy is forspont által sújtott jobbágyaik mentesüljenek az alól, hogy további embereket és szekereket kelljen küldeniük egy építkezéshez, ahol Szelestey a főpallér, azaz az építésvezető. Kisfaludy pusztán jobbágyainak állapotára hivatkozik, mikor kérelmével Ádámhoz fordul. Kata asszony azonban utalást tesz a közte és a címzett között lévő jó viszonyra. Ugyanakkor arra is hivatkozik, hogy igen régen nem kért már a férfitől semmilyen segítséget, így most joggal reménykedhet, hogy kérése meghallgatásra talál.

A tizenharmadik levél egy manapság különlegesnek tűnő kérést tartalmaz. Szelestey Sándor az akkoriban uralkodó hierarchikus és társadalmi szokásoknak megfelelően, fiúi kötelességének ismét csak eleget téve, kéri apját, hogy az legjobb belátása szerint döntsön arról, mihez kezdjen fia az iskolái befejezése után.

Az ügy sürgősségétől, fontosságától függött, hogy rögtön a főszöveg elején megtörtént-e a kérés, vagy a kérelmet megmagyarázó felvezetés után tértek rá levelük valódi mondanivalójára. Bár jóval ritkábban, de előfordult az is, hogy a feladók szabadkoztak, bocsánatot kértek amiatt, hogy kéréseikkel terhelték a címzettet: *„bocanát ot varok pedig hogi biztoniban eszekei terhelem Ke[gyelme]det...”*”(9. levél).

Mielőtt a megszólításokat vizsgálnám a főszövegben, néhány szót ejtek a tizedik levél rövid, köszönést követő sorairól: *„en nem tudom mint van az dolog hogi sem irtok sem*

izentek azért kirem k[egyel]medet ides fiam Uram tudosi con k[egyel]med mikint van az iusti na... ugý latam ipen el felet keset ruluk...”.

Amellett, hogy ez esetben sem választható el egymástól mereven a kezdő és a szövegközi formula, érdemes összehasonlítani Madarász Éva 18. század elején és Marczaltóy Fruzsina 16. század végén papírra vetett gondolatait. Ahogy arról már korábban szó esett, Fruzsina asszony viszonylag közvetlen stílusban tett szemrehányást férjének, hogy az előzetesen megígértékkel ellentétben miért nem írt neki leveleket. Hasonló módon, talán még több személyességgel, vonja felelősségre Éva asszony a vejét és lányát. Nem érti, miért nem jelentkeznek, nem adnak hírt magukról. Ezért arra kéri Ádámot, ő tudósítson az állapotukról, mert Szelesteynéhez hasonlóan ő is úgy érzi, mintha elfelejtkeztek volna róla a szerettei. Talán nem véletlen, hogy mindkét levél feladója nő. Úgy tűnik, hogy a nők már a középmagyar korban is szorgalmasabb levélírók lehettek, és jobban aggódhattak szeretteikért.

Azt, hogy milyen egyéb eltérések figyelhetők meg a női és férfi levelezési szokásokban, a következő nagyobb egységben fogom alaposabban vizsgálni.

Ám előtte, a megszólításokra áttérve, fel kell idéznem Sárosi Zsófia már korábban is említett szavait. A 16. századi levelekben tett vizsgálatai alapján kijelentette, hogy a három nagyobb egység közül a szövegközi részben találta a legtöbb megszólítást. Vajon ez az állítás igazolható a 17-18. század fordulóján keletkezett levelekkel kapcsolatban is? Bár pontos számításokat nem végeztem, a levelek többszöri átolvasása után mégis úgy tűnik, hogy a főszövegben valóban több a valódi megszólítás, mint a bevezetésben. Ehhez persze hozzájárul a tárgyalások terjedelmesebb mivolta. Több lehetőség van a megszólításra, mint a leggyakrabban egy mondatból álló levélkezdésben.

Ugyanazokkal a főnévi alakokkal (*uram, asszonyom, bátyám, komám, atyám*) és jelzős összetételekkel (*édes jó uram, édes jó asszonyom, kedves bátyám uram, édes komám uram*) találkozhatunk mindkét levélegységben. Ám ezek mellett még mindig túlnyomó többségben van jelen a nem valódi megszólításnak, csupán helyettesítő formulának tekinthető *kegyelmed* és ennek további ragozott alakjai. Van olyan levél, amelynek szinte minden sorában legalább egyszer megjelenik az effajta hivatkozás.

Ezek után lássuk, milyen sajátosságai vannak a 17-18. századi misszilisek befejezéseinek. Már ránézésre megállapíthatjuk, hogy a levélkezdések egységesnek mondható rövidségével ellentétben, itt találunk terjedelmi eltéréseket az egyes záró formulák között. Széchényi Ilona búcsúszavai három levél esetében is viszonylag

hosszúra nyúltak. Úgy tűnik, az egyszerű, pusztán a címzettel való kapcsolatfelvételt szolgáló és a szolgálati készséget mindenek felett hangsúlyozó bevezetésből hiányzó további jókívánságokat inkább a levelek zárására tartogatták a feladók. Az utolsó négy misszilis kivételével itt, a záró sorokban jelenik meg az egészségkívánás motívuma is: „...*tarca es eltese J[ste]n K[e]g[ye]ll[me]t[e]k[e]t kedves io egiesegiben...*”(3. levél), „...*ezel kivanom hogy Talal io egesigbe k[egyel]medet mind az tobivel egiöt...*”(10. levél).

Ennek hiánya szembetűnő volt a 17-18. század levelek kezdő sorainak vizsgálatakor, hiszen a címzettnek és családjának jó egészséget kívánni a 16. századi levélkezdések elmaradhatatlan formulája volt.

Ha már a család szóba került, a kezdő formulákból a családtagok, hozzátartozók megemlítése, a rájuk való utalás is hiányzott. Ezt szintén a misszilisek zárlatában pótolja Széchényi Ilona is. Nemcsak megemlíti őket, a jókívánságok rájuk is ugyanúgy vonatkoznak: „*J[ste]n tarca es eltese K[e]g[ye]llm[e]t[e]k[e]t...*” (4. levél), „... *az Aszonioknak ő K[egyelmükne]k egiüt fiaival es leanival aianlom köteles szolgalatomat.*” (8. levél). Leggyakrabban a kegyelmetek megfelelően ragozott, többes számú alakjaival utalnak a közeli családtagokra. A 16. századi kezdő formulákhoz hasonlóan az is előfordulhat, hogy az *asszonyom*, *gyermek*, sőt a *fia*, *lánya* főnév toldalékolt formáit használják a feladók.

Madarász Éva misszilisének zárlatában ugyanazzal a megoldással találkozunk, mint Marczaltó György 16. század végén keletkezett búcsúszavaiban. Egyik levélíró sem konkrét főnevekkel hivatkozik a hozzátartozókra. A címzettekre bízzák, hogy kikre vonatkoztatják a különböző udvariassági formulákat: „...*mýnd, Azokat, Egetemben, walakýkel Istentwl, kýwanod...*”(2. levél), „...*mind az tobivel egiöt...*” (10. levél).

Az utolsó négy levélből mind a családtagok említése, mind az egészségkívánás motívuma hiányzik. Ezek a rövidnek tekinthető lezárások csupán a szolgálati készséget hangsúlyozzák. Nem találhatóak meg bennük azok a formulák, amelyeket már a bevezetőikben sem találhattunk meg. Úgy tűnik, hogy ezek a misszilisek főleg témájukban hivatalosabbak a többinél. Azt gondoltam, hogy a tizenegyedik és tizenkettedik levél főszövegében megjelenő kérések miatt, a befejezésekben minél udvariasabban, minél több formulát használva fognak búcsúzni a feladók, ezzel biztosítva a kérelmek minél előbbi, pozitív teljesítését. Ezzel ellentétben egyszerűen, csak a legszükségesebb formulákat használva köszönnek el a levél címzettjétől.

A személyesség és a közvetlenség hiánya nem okoz meglepetést, hiszen korábban is említettem már, hogy a befejező formulákban sokkal több volt a kötöttség, mint a főszövegben. Már Fruzsina asszony 16. század végén keletkezett levelében is láthattuk, hogy a szövegek közötti formulákban tapasztalt közvetlenebb stílus a záró sorokban visszaváltott a bevezetőben is tapasztalt hivatalosabb hangnemre. Ahogy akkor sem, a 18. században sem személyeskedhettek, inkább a korszakban uralkodó társadalmi szokásoknak megfelelő búcsút tartották elsődlegesnek. A tizenharmadik levél által bemutatott apa – fiú kapcsolatban a már-már túlzottnak tűnő udvariaskodás volt furcsa nekem, amely nemcsak a befejezésben, hanem a bevezetésben és a főszövegben is megfigyelhető volt. Szinte semmilyen stílusbeli különbséget sem találunk Kisfaludy Boldizsár és Szelestey Sándor misszilisének zárlata között, annak ellenére, hogy utóbbi édesapjának írta a levelet.

Ráadásul az összes levél kezdő és záróformulája közül csak ebben találunk latin kifejezéseket: *resolutiojat*, *Gratiajaban*. Ez figyelemre méltó, hiszen a *Gratiajaban* szó magyar megfelelőjével (*grácia: jóindulat*) már találkozhattunk a 18. századi záróformulákban. Szelestey Sándor tehát nem azért használja a latin alakot, mert nincs magyar megfelelője. Valószínűleg inkább a levél hivatalosságát akarta fokozni e latin főnevek használatával.

Az előbb már idézett latin kifejezés Széchényi Ilona egyik levelének záró soraiban szintén megjelenik. Úgy, hogy egy általa írt másik misszilis befejezésében már annak magyar megfelelőjét használta. A latin és magyar szavak közötti ingadozás Ilona esetében így akár véletlennek is tekinthető. Valószínűleg ebben a korban még egymás mellett élt mindkét alak, és hasonló természetességgel használták bármelyiket. Kivételes az a helyzet, hogy a tizennégy levél kezdő és záró formulája közül csak a fentebb említett két misszilisben találkozunk latin alakokkal. Holott több helyen is történik arra utalás, hogy a 18. századtól a visszalatinosodás tendenciája figyelhető meg a magyar nyelvben.

A 16. századi záró formulák két leggyakoribb igéje a *tartsa* és *éltesse*, kiegészülve a címzett életének isteni gondviselésre bizásával Ilona asszony szinte minden levelének zárlatában megtalálható. Megint csak az utolsó négy levél jelent kivételt, hiszen Telekesi Török Kata búcsújának egy részletétől eltekintve („...*kiványom Jsten sokaig. éltesse...*”), egyik misszilisben sem jelennek az imént említett igék és az Isten

kegyelmébe ajánlás motívuma. Ez is a formulák évek folyamán lassan bekövetkező változására, egyszerűsödésére utalhat.

A korai levelekben felbukkanó *választ várok* összetétel itt is megjelenik három levélben (4., 9., 13.). A 16. századi misszilisekben sem gyakran előforduló szerencsekívánás itt is csak két levél zárlatában jelenik meg.

Ilona asszony már korábban is említett, levelet záró formuláiban több egyéni megoldással találkozunk. Az ötödik levél, többihez képest rövidebb tárgyalását és befejezését azzal indokolta, hogy nem érezte jól magát. Ám így sem feledkezett meg a címzettnek és hozzátartozóinak egyaránt szóló jó egészség kívánásáról. Ezzel ellentétben a hetedik misszilis befejezése különösen hosszúra sikeredett. A már megszokott jókívánások mellett Ilona, még itt, a levél zárásában is arról próbálja meggyőzni Ádámot, hogy a tőle kért pénzt mindenképp küldje el. Célja elérésének érdekében persze szinte minden udvariassági formulát bevet. Hangsúlyozza, hogy szándékában áll, nem csak a férfinak, de még gyerekeinek is meghálálni, megszolgálni minden felé mutatott jóságukat. A nyomatékosítás kedvéért még egyszer kifejezi szolgálati készségét a címzettnek és egész családjának. A következő levélben pedig már odáig megy, hogy a zárlatban is kérést fogalmaz meg Ádám szerettei (felesége, fiai, leányai) felé. Kéri őket, próbálják meggyőzni a családfőt, legyenek szószólói, hogy megkaphassa a főszövegben már említett kölcsönt.

Az utolsó, tizennegyedik levél nem csak kezdésében, de zárlatában is eltér a többitől. Ennek többek között az lehet az egyik oka, hogy a többi misszilis azonos társadalmi szinten álló levélpartnereivel ellentétben, itt alacsonyabb rendű fél ír az alispán özvegyének levelet, vagyis sokkal inkább gyásztáviratot. Ebből adódóan kérést sem tartalmaz, csupán arról biztosítja a feladó a címzettet a befejezésben is, hogy igyekszik mindenben a segítségére lenni. A szolgálati készség kifejezése mellett nem találunk a korábbi levelekben előforduló egy formulát sem.

Mint ahogy a két 16. századi levél zárásában, úgy a későbbiekben sem igazán találunk valódi megszólításokat. Sárosi saját vizsgálatában úgy találta, hogy a befejezések a bevezetésekhez képest több megszólítást tartalmaznak. Saját mintám 18. századi leveleinek zárlatában csak két példát találunk ilyenre (*edes io Aszoniom, Bizodalmas Nagy Jo Aszonyom[na]k*). Az többi záró formulában a *kegyelmed* helyettesítő főnév megfelelően toldalékolt alakjaival találkozunk.

Röviden szólnék még a három korábban már közölt utóíratról is. Olyan kiegészítésekkel van dolgunk, amelyek a levelek megírás után juthattak a feladók eszébe. Mégis azt akarták, hogy ezek az üzenetek mindenképpen eljussanak a címzetthez. Az első két utóírat szerzője Széchényi Ilona. Mindkettőből ugyanaz a személyesség és alázatosság árad, amely a levelek főszövegére is jellemző volt. Az elsőben az asszony utólag szabadkozik. Nem szeretné, ha levele untatná Ádámot. Ráadásul a firkálásom kifejezés használatával úgy tűnik, mintha mondanivalójának fontosságát akarná kisebbiteni. Kisebb ellentmondás figyelhető meg. Hiszen a firkálás nem olyan jelentős, sokkal inkább elhanyagolható tevékenység. Ugyanakkor a levélben megfogalmazott kérések és azok mielőbbi teljesítése nagyon is fontosnak tűntek Ilona számára. Az ilyenfajta szóhasználat szerintem a túlzott udvariaskodás egyik példjaként tekinthető, amikor a feladó saját érdemeit akarja csökkenteni, ezzel előtérbe helyezve a címzettet.

A második utóírat Szelestey Sándor főszövegből kimaradt, a megfelelő udvariassági formulákkal kiegészített említésével indul. Ezután Ilona ismét csak közvetlenebb hangnemre vált. Szinte kerítőként ajánlja fel lányát a Szelestey fiú mulattatására, ha az vakációját megint Ilonánál szándékozná tölteni. Ez a felajánlás és a korábbi közös vakációkra utalás is a két család közötti viszonylag szoros kapcsolatra enged következtetni.

Végh Péter utóírata, akárcsak levele, az előbbieknél sokkal hivatalosabb. A főszövegből kifejejtette ugyan neje részvétnyilvánítását, ám mindenképpen tudatni akarta az özvegyel, hogy felesége hozzá hasonlóan érez, és ezt személyesen is bizonyítani fogja az özvegyen maradt Szelesteynénél tett látogatásával.

Amellett tehát, hogy ezek az utóíratok udvariassági formulákat is tartalmaznak, arról is árulkodnak, hogy milyen kapcsolat lehetett valójában a levélpartnerek között.

Kitekintés a 16-18. századi peregrinuslevelek formuláira

Néhány éve készítettem egy, a mostani témámhoz és választott időszakomhoz kapcsolódó, nyelvtörténeti dolgozatot. Akkor a 16-18. század peregrinációs leveleinek kezdő és záró formuláit vizsgáltam.

A peregrinusok olyan diákok voltak, akik a szüleiknek, vagy támogató mecénásaiknak köszönhetően híres külföldi egyetemeken tanulhattak. Az akadémiai peregrináció („peregrinatio academica”) azért volt fontos intézmény, mert ez az egyetemjárás jelentette az általam is vizsgált erdélyi diákok, és általuk közvetett módon Erdély

bekapcsolódását az európai művelődés és tudományosság nagy áramlataiba. Ezzel a hosszú évszázadokon keresztül működő folyamattal sikerült pótolni a sokáig hiányzó, minőségi magyar felsőoktatást. A fiatalok külföldi tanulmányaik és utazásaik során rengeteg tapasztalattal gazdagodtak, amelyeket hazatérésük után hazájuk szellemi, és gazdasági életének felvirágoztatása érdekében igyekeztek felhasználni.

A peregrináló diákoknak volt egy nagyon fontos, a dolgozat szempontjából a legfontosabb, tevékenysége. Ez a levelezés volt, amelynek segítségével már tanulmányaik alatt is jelentős hatást gyakoroltak az otthon maradtak gondolkodására. Külföldi élményeikről, tapasztalataikról levél formájában számoltak be a szülőknek, vagy az őket támogató mecénásoknak, akik el is várták az ilyesfajta tájékoztatást. A misszilisek tehát olyan beszámolóknak, tudósításoknak tekinthetők, amelyek újságfunkcióval bírtak.

A kiválasztott 12 kezdő és záró formula az 1588-1750-ig tartó időszak erdélyi peregrinációs leveleiből származott. A célom az volt, hogy ezeket a levélkezdeket és zárlatokat összehasonlítsam a szakdolgozatomban is felhasznált Papp tanulmányban található formulákkal és tendenciákkal. Szerettem volna ismertetni a 16. század végéről származó és a későbbi levelek közötti hasonlóságokat és eltéréseket. Ehhez kapcsolódott az első hipotézisem. Azt feltételeztem, hogy az idő előrehaladtával a formulák csak formailag fognak változni, de mondanivalójuk, tartalmuk ennek ellenére változatlan marad.

Ez hasonlít a szakdolgozatom második előfeltevéséhez. S bár a peregrinusok levelei témájukban lényegesen eltérnek az Szelestey levelezés kiválasztott darabjaitól, ráadásul előbbieket külföldről írták, mégis sok hasonlóság fedezhető fel a bennük található formulák tartalma és formája között. Ráadásul a mindkét hipotézisben feltételezett változások és különbségek is hasonló módon jelentkeztek a két levélcsoport esetében.

Nem ismertetném újra az előző két fejezet megállapításait, mert erre az összefoglalóban úgyis sor kerül majd. Úgy gondolom, hogy a legfontosabb hasonlóságok e nélkül is érezhetőek lesznek.

Mindkét levélcsoport 16. századi bevezető formuláiban a címzett üdvözlése, a felé irányuló szolgálati készség és alázatosság hangsúlyozása voltak a legfontosabb elemek. Természetesen az egészségkívánás is csak a legritkább esetekben maradhatott el. A levélírók Istenhez fordultak, hogy a másik felet ő tartsa egészségben és szerencsébe

minél hosszabb ideig. Az *ajánlom* ige használata a peregrinusok leveleiben éppoly gyakori, mint az általam választott két, 16. századi misszilisben.

A családtagokra is kiterjesztett jókívánságok a diákok leveleiben sokkal inkább a záró formulákban kaptak helyet. Ebben az egységben a már eddig említett formulák köszöntek vissza. Nyilvánvalóan a búcsúzás volt a legfontosabb mozzanat. Ez szinte minden esetben kiegészült a *tartsa* és *éltesse* igék társaságában megjelenő minél hosszabb és boldogabb élet utaló kívánsággal.

A 17-18. századi levelekkel kapcsolatban már nehezebb dolgom volt. Mindkét levélcsoport esetében több egyéni megoldást találtam. Ez abból is adódott, hogy több kezdő és záró formulát választottam ebből az időszakból. Természetesen megjelennek a 16. században is gyakran használt kifejezések, legfőképp a minden korszakban nagyon fontos hangsúllyal bíró szolgáltság mozzanata. Bár lényeges tartalmi eltérések nem voltak, formailag és a szóhasználatban mégis találtam különbségeket. Új igék és megszólítási formák jelennek meg a formulákban, amelyek ugyanúgy az udvariasságot erősítik. A korábbi fejezetekben már szóltam saját gyűjtésem 17-18. századi formuláinak jellegzetességeiről, és ezekre az összefoglalóban is visszatérek.

Ám mind a diákok, mind a Szelestey levelezés befejezéseinek sajátossága, hogy az egészségkívánás már nem annyira jellemző. Sokkal inkább a címzett megkövetése, az alázatosság kifejezése a fontos. A peregrinusok saját tevékenységüket udvariasságból kisebbitik. Így fejezve ki tiszteletüket a címzettnek. Megtisztelő nekik mecénásaik és szüleik segítsége. Azért udvarolnak, hogy ez az állapot továbbra is fennmaradjon.

Mindkét levélcsoport esetében az utolsó levelek formulái mutatják meg a változás lehetséges útját, amely a többszörösen összetett, jókívánságokkal teletűzdelt formulák felől vezet az egyszerűbb, letisztultabb bevezetések és befejezések felé.

A szakdolgozatban tett második hipotézisem beigazolásáról vagy cáfolatáról szintén az összefoglalóban fogok írni, de annyit előzetesen is elárulhatok, hogy felvetéseim nagyrészt megerősítést nyertek. Vajon mi a helyzet a peregrinus levelekkel kapcsolatban? Ezek kapcsán tett hipotézisem is beigazolódtak.

Valóban úgy tűnt, hogy az egyes kezdő és záró formulák tartalmilag csak néhány úgy elemmel bővültek, de alapvető funkciójuk mégis közös maradt a kor előrehaladtával is. A legfőbb cél a 16-18. században az volt, hogy bizonyítsák a levelek íróinak alázatosságát címzettjeik felé. Udvariatlannak számított, ezért csak a legritkább esetben fordulhatott elő, hogy a peregrinus ne köszöntse mecénását, és annak családját.

Valamint mindnyájukat igyekezett minden lehetséges formában biztosítani töretlen hűségéről. Csupán formai különbségeket találtam. Eltérő szóhasználattal fejezték ki ugyanazt a mondanivalót. Az is bebizonyosodott, hogy a formulák a 18. század végéhez közeledve rövidebbé váltak, megelőlegezve a ma is használt köszönési és búcsúzási formákat.

Ebből a rövid, ám remélem nem haszontalan, összefoglalóból is látszik, amire már a szakdolgozatom tárgyalásának elején is utaltam. Hiába voltak külföldön a diákok, hiába tért el teljesen témájuk a Szelestey levelekétől. A 16. és a 17-18. századi missziliseknek is megvoltak a maguk, formulákban is megjelenő sajátosságai, amelyek, néhány egyéni megoldástól eltekintve, meghatározták az adott korszak levelezési szokásait.

2.2.5 A tegezés és magázás alakulása a 16-18. század leveleiben

A következő fejezethez kapcsolódóan, azt megelőlegezve mutatom be Pusztai Ferenc tanulmánya és saját leveleim példái alapján a főbb tendenciákat.

„A megszólítás természetes és ezért sokáig általános formája a tegezés, a 2. személy használata. (Pusztai 1967. 297). „A tegezés korábbi általános szokása mellett épp a XVI. században kialakul a magázás is, amely az udvariasabb, alázatosabb vagy megtisztelő szándék szokása lesz.” (Barkóczy-Fülöp 2009. 176).

Ekkoriban a *kegyelmed*, *nagyságod* megtisztelő címeket, gyakori megszólítási formákat már alanyként használták a levélírók. (Pusztai 1967. 298). Ezek mellett megjelenőben vannak a grammatikailag szabályszerű 3. személyű igei személyragos vagy birtokos személyjeles alakok. (Pusztai 1967. 298). Két 16. századból származó levelemben is találtam ezekre példákat, főleg a levelek főszövegében: *haragszjék*, *haragodgek*, *izene*, *monda*.

Ugyanakkor, ahogy Pusztai is utalt rá, ezek a 3. személyű alakok 2. személyű alakokkal váltakoznak. A *kegyelmed* megszólítás után 3. személyű névszókkal, e megszólítás nélkül 2. személyű alakokkal találkoztam. (Pusztai 1967. 298)

Marczaltóy György levelének bevezetésében és főszövegében mindkét esetre akadt példa: „...mýnd, Azokal, Egetemben, walakýkel, Istenthwl, kýwanod...”, „...kemed: *haragszjék*...”.

Fruzsina asszony misszilisében szintén: „...monda kegyelmed...”, „...sem ir sem izenz...”, „...w̄ fent folsege legin vezere megh tartoja minden vtaidban...”.

Kertész Manó e váltakozás nyomán a 3. személy korai használatát „udvarias tegezésnek” nevezi. (Kertész 1996. 143). Hiszen a *kegyelmed* és *nagyságod* alakjai is „a nyelvérzék számára sokáig világosan második személyű birtokos személyranggal ellátott főnevek voltak, ... a te fogalmát magukba zárták.” (Bárczi 1963. 260).

A magázás még nem volt olyan gyakori, mint a tegezés. A két megszólítási forma sem funkció, sem nyelvtani szerkezet szempontjából nem különült el egyértelműen egymástól. Nem úgy a 18. században. Pusztai eddig is idézett tanulmánya pontosan e század első felének megszólításbeli sajátosságait vizsgálta. Úgy találta, hogy ekkoriban szűnik meg a korábban már említett ingadozás. A tegezésnek és magázásnak is kialakul a maga funkciója. Sajnos a 17-18. század fordulójáról származó mintám ilyen szempontból nem releváns. Minden levél kezdő és záró formulájában, valamint főszövegében is, egy kivétellel, csak magázódó formákat találtam. Ilyen volt a *kegyelmed* nem valódi megszólítás és megfelelően ragozott alakjai (*Kegyelmedet, Kegyelmednek, Kegyelmeteket*). Tudható, hogy a 2. személy képzete, amely korábban ezekhez a kifejezésekhez társult, idővel elhomályosult. A *kegyelmeddel* induló megszólításokhoz minden esetben a megfelelő 3. személyű igei személyragos és birtokos személyjeles alakok társultak: „...Kglmd cedulaiat...”, „...KglDET külgie...”, „...Parancsolyon kegyelmed...”. Ám e megszólítás nélkül is 3. személyű toldalékolt névszókat találtam, nem úgy, mint a 16. századi levelekben: „...erdemetlen szolgialoiahoz aianlot io akaratiait...”, „...ugy latam ipen el | felet keset ruluk...”.

Az iménti példák alátámasztják, hogy már nincs ingadozás a két megszólítási forma között. Ha valakit magáztak, akkor az minden formában 3. személyű alakokat vont maga után. Valószínűleg egyik 17-18. századi levél feladója sem lehetett igazán szoros kapcsolatban a címzettel, legalábbis a megszólítások és az ezekhez kapcsolódó kifejezések alapján. Hiszen tudjuk, hogy ezekre komoly, társadalmi szokások hatottak. Még azok a családtagok vagy közeli barátok is használták a *kegyelmed* megszólítást vagy a többi toldalékolt alakot, akik az élőbeszédben ennek ellenére tegezték egymást. Mindennek a kötelező udvariasság levélben, tehát írásban való kifejezése miatt volt jelentősége. Iménti gondolataimat némileg Pusztai sorai is megerősítik. A megtisztelő címeket és az ezeket követő 3. személyű alakokat a családi, hivatali, életkori

megbecsülés szándékából vagy kevésbé bizalmas viszonyban használták. (Pusztai 1967. 299). Így fordulhatott elő, hogy a feleség magázta férjét, a gyermek pedig édesapját. Emellett természetesen a tegezésnek is megvoltak a maga hierarchikus szokásai. A korszakban mind élőszóban, mind írásban is azokat tegezték, akikkel meghittebb vagy kevésbé megtisztelő viszonyban voltak. (Pusztai 1967. 299). A tegezés elfogadott volt a szolgálkkal, a közigazgatás legalsó szintjén állókkal szemben is. A szülő tegezte gyermekét, a férj feleségét. Ugyanakkor nagyon ritka volt, hogy a feleség tegezze a férjét vagy a nő a férfit. (Pusztai 1967. 299). Egyik levelemben, talán nem véletlenül, Éva asszony ugyan T/2. személyű alakkal tegezte vejét is: „...*sem írto*k *sem izentek*...”. Bár példákkal nem tudtam bizonyítani, de feltételezhető, hogy a 18. század második felében a tegezést még mindig használták a levelezésben. Talán már nem olyan gyakran, mint a korábbi századokban. Ugyanakkor létrejöttek azok a szituációk, ahol tisztán magázódó formákkal találkoztam. „Kertész Manó a magázás véglegessé válásában nagyon fontosnak ítélte a *kegyelmed* helyébe lépő az *Úr*, az *Asszony*-féle német mintára alakult megszólításokat. Ezekben már nem maradt semmi, ami a tegezést, a 2. személyt fölidézhetné.” (Pusztai 1967. 302). A 18. század elejéről származó leveleimben még keveredtek a fentebb említett megszólítási formák, és a formulákban is a *kegyelmed* nem valódi megszólítás volt túlsúlyban. Ám Végh Péter 1747-es misszilise már Kertész szavait támasztja alá. Ebben csak az *Uram* és *Asszonyom* megszólításokkal, említésekkel találkozunk. Így indulhatott el az a változás, amely megelőlegezte az általunk ma is használt megszólítási formákat.

2.2.6 A levélpартnerek neme és ismertségi foka mint formulákat befolyásoló tényezők

Az ezt megelőzően már említett, peregrinuslevelek formuláival foglalkozó dolgozatom harmadik hipotézise kapcsolatba hozható a mostani fejezetben vizsgálni kívánt szempontokkal.

Úgy gondoltam, hogy a külföldön tanuló diákok leveleinek esetében különbséget fogok találni a rokonokhoz (édesapa, édesanya, nagybáty) és a fiatalokat támogató mecénásokhoz írt formulák stílusa között. Arra számítottam, hogy a családhoz írt misszilisek bevezetései és befejezései személyesebbek, közvetlenebbek lesznek.

Ezt főleg a címzettek megszólításai, az ezekhez kapcsolódó kedveskedő jelzők (kedves, szerelmes), valamint az egyéni formulahasználat támasztották alá mindkét korszak

levelezésében. Előfeltevésem tehát bebizonyosodott. A szóhasználati különbségek mutattak rá arra, hogy a rokonokhoz írt levelek személyesebb hangvételűek voltak. Kevésbé érződött bennük a hagyományos formulákhoz való ragaszkodás.

A szakdolgozatomban szereplő harmadik hipotézis bővebb az előbbinél. Hiszen amellett, hogy az eltérő ismertségi fok okozta különbségek felől tekintem a formulák változásait, újabb dimenzióval bővült a vizsgálat. Néhány esetben úgy gondoltam, nem elhanyagolható, hogy a rokonok és ismerősök hím- vagy nőneműek. Ezek a nemi különbségek is hatással lehetnek a formulák alakulására. A peregrinus levelek esetében ez nem volt releváns nézőpont, hiszen a levélírók kivétel nélkül férfiak voltak. A Szelestey levelezésben viszont mindkét nem képviselteti magát a feladók között. Lehetőség van a nő – férfi, férfi – férfi, nő – nő relációk vizsgálatára is.

Nem minden esetben lehetett egyértelműen eldönteni, hogy az ismertségi fok vagy a nemi szerepek vannak-e nagyobb hatással az egyes formulák szóhasználatára, formájára, tartalmára. Az akkori társadalomban uralkodó hierarchikus szokások miatt a levélírás szempontjából nem volt elhanyagolható tényező a címzett kora és társadalmi szerepe sem. Ahogy a rokonok és különböző nemű partnerek köszöntésének és a tőlük való búcsúzásnak is megvoltak a maguk megszólításbeli különbségei.

Úgy gondolom, hogy a feleség – férj és az egyéb női – férfi relációk között a családi kapcsolat megléte és hiánya miatt fogok különbséget találni. Ugyanakkor az após – vej , anyós – vej levelek esetében a rokonsági fok azonos. Ha lesznek eltérések, azok a feladók nemi különbségeiből adódhatnak. Hasonló a helyzet Telekesi Török Kata és Kisfaludy Boldizsár missziliseinek esetében. Címzettjük ugyanaz, akivel egyik fél sem áll közelebbi rokonságban. Szintén a férfi – női levélírási szokások esetleges eltéréséről szerezhetünk ismereteket.

Először azt a négy levelet vizsgálom, ahol a levélpartnerek között rokoni reláció van. A kapcsolat mindenképpen fiú és apja, valamint feleség és férje között a legszorosabb. Ennek ellenére, vagy talán éppen emiatt vannak a levelek feladói alárendelt helyzetben a címzettel szemben. Az előző, tegezési és magázási szokásokat ismertető fejezetből tudjuk, hogy a feleség magázta a férjét, a gyermek az édesapját. Leveleik formulái azért is tűnhetnek távolságtartóbbnak, mert ezt az alárendeltségi viszonyt a megfelelő tiszteletadási formákkal kellett kifejezniük.

Az egyetlen olyan misszilis, ahol a levélpartnerek vér szerinti kapcsolatban vannak, tűnik az egyik leghivatalosabbnak. A fiú már a bevezetésben is, szinte minden szavával

saját engedelmességéről próbálta biztosítani apját. Le is írja, hogy kötelességének érzi jelenlegi helyzetéről tudósítani apját. Sőt a korabeli szokásoknak megfelelően apja „parancsát” várja, hogy ő mondja meg, mihez kezdjen tanulmányai befejezése után. A fiú alázatosságát bizonyítják a címzett megszólításai is. A bevezetések is megtalálható valódi megszólításokban a hivatalosabb *uram* kifejezés minden esetben megelőzi a vér szerinti kapcsolatra utaló *atyám* főnevet. Úgy tűnik, hogy ez nemcsak a 18., hanem már a 16. században is bevett szokás volt. Erről tanúskodik Kornis György apjához írt levelének egy részlete 1593-ból: „Az én életemig való szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint szerelmes uramnak, atyámnak.” (Veress 1915. 257). Száz év elteltével sincs tehát változás a megfelelő tiszteletadást is jól kifejező megszólításokban.

Fruzsina asszony helyzete ennél különlegesebb. Bár azt mondtam, hogy a feleségnek magáznia kellett a férjét, ahogy korábbi példák is igazolják, ebben a misszilisben mégis találunk tegeződő alakokat. Ennek magyarázata, hogy Fruzsina asszony férjéhez írt levele a 16. század végén keletkezett, amikor a magázódó kifejezések épp elterjedőben voltak. Mivel a tegeződő formák is gyakorinak számítanak, a 2. és 3. személyű alakok váltakozása figyelhető meg. A valódi megszólításokhoz társuló személyesebb hangvételű jelzők (*szerelmes uram*, *édes uram*) és a főszövegben megjelenő, férje állapota miatti aggódással teli szemrehányás utalnak a házastársak közötti szorosabb kapcsolatra.

A következőkben az após – vej, anyós – vej relációt vizsgálom. A levélpартnerek nem vérrokonok, hiszen mindkét esetben a címzett feleségének egyik szülője a feladó. Annak ellenére, hogy a misszilisek száz év eltéréssel keletkeztek (ebből adódóan más a címzettjük), mégis fedeztem fel hasonlóságokat. A kezdő és záró formulák közötti különbség inkább az eltérő századból való származás következménye. György terjengősebben, több jókívánsággal üdvözli a címzettet és búcsúzik el tőle, míg Éva röviden, frappánsan teszi mindezt. Csak szerencsés jó napot kíván gyermekeinek (lányának, Egerváry Jusztinának és II. Ádámnak). Mindkét levél kezdéséből és zárlatából hiányoltam, hogy a szülők nem köszöntek és nem búcsúztak el külön megszólításban saját, vér szerinti gyermekeiktől. Erre csak említés szinten került sor: „mind az tobivel egiör” (10. levél).

Ugyanakkor Éva és György is fiúkként említik a címzetteket: „*szerethó, fiam, wram*” (1. levél), „*ides fiam Uram*” (10. levél). Sőt úgymint búcsúznak, mintha valóban szülei

lennének: „*Igaz, Jo Akaro, Apja*”(1. levél), „*igaz iot kivano Annia*” (10. levél). Ezek a formák mindenképpen szoros kapcsolatra utalnak. Mivel ez mindkét évszázadban így volt, valószínűleg egy hosszú időn át fennmaradó szokással van dolgom. Azzal, hogy a férfi elvette a nőt, bekerültek egymás családjába, és a szülők kölcsönösen fiúkként, lányukként szerethették és szólíthatták meg gyermekük választottját. Tegezés-magázás szempontjából vizsgálva már találunk eltéréseket. Bár mindkét levélben találunk tegeződő alakokat, ez mégsem csak a viszonylag közeli rokoni kapcsolatból fakadó személyesség következménye. György 16. misszilisének esetében, a már Fruzsina asszony levele kapcsán elmondott sajátosságok döntőbb szerepet játszanak. Éva asszony írása azonban a 18. században keletkezett, amikor a két megszólítástípus jobban elkülönült. Ritka volt, hogy a nők ekkortájt tegezzék a férfiakat, ebben az esetben mégis két, T/2 személyű alakot találunk a bevezetést követő mondatban. Ez talán az adott szöveg mondanivalójának köszönhető. Hiszen a feladó nem érti, hogy a fiatalok a címzett ígérete ellenére miért nem jelentkeztek semmilyen formában. II. Ádám, korábbi ígéretével ellentétben nem küldte el feleségét annak anyjához. Éva asszony valószínűleg úgy érezhette, hogy ehhez az aggodalommal teli szemrehányáshoz jobban illenek a tegeződő alakok, mint a hivatalosabb magázódás.

Korábban azt feltételeztem, hogy a hasonló rokoni kapcsolat esetében, abból adódóan fogok különbséget találni, hogy férfi vagy nő volt a feladó. Ez mégsem igazolódott be, hiszen amellet, hogy leginkább hasonlóságokat találtam, a különbségek inkább a levelek eltérő keletkezési idejének voltak köszönhetőek.

A rokonok egymás közötti levelei mindenképp személyesek. Ám, hogy mekkora a bizalmasság, és ennek jelei mennyire mutatkoznak meg a megszólításokban, azt leginkább a keletkezésük idején uralkodó tegezési – magázási szokások határozzák meg.

A következőkben a korábban már többször említett Széchényi Ilona és Szelestey Ádám közötti kapcsolatot szeretném megvizsgálni, és kísérletet tenni annak meghatározására. Ez a későbbi összehasonlítások miatt is fontos.

Az átírt öt levél szűkös mintának tűnik, de már ezek alapján is elég különös kapcsolat látszik kibontakozni kettejük között. Bár a kezdő és záró formulák többsége nem ezt látszik bizonyítani, mégis úgy gondolom, hogy egyszerű ismerősnél, távoli barátnál közelebbi kapcsolat volt kettejük között. Legalábbis erre utal néhány részlet Ilona leveleinek főszövegeiből. Persze nem akarom azt állítani, hogy közeli rokonok voltak.

Sem a formulák, sem az eddig feltárt családi kapcsolatok nem utalnak erre. A legvalószínűbbnek a közeli barátság vagy az ennél kicsit szorosabb relációnak számítótávoli, áttételes rokoni kapcsolat tűnik.

A levelek nem valódi megszólításaiban *io uram*-ként, *bizodalmas io uram*-ként hivatkozik Ádámra Ilona. Ezek a jelzők hangulatukban is eltérnek a korábbi, rokoni kapcsolatokban használt *kedves*, *szerelmes* kifejezésektől. Utóbbiak személyesebb, közvetlenebb kapcsolatot feltételeznek, míg előbbiek távolságtartást hordoznak magukban. Eltekintve a jelzők használatának háttérében meghúzódó kötelező, elhanyagolhatatlan udvariassági mozzanatoktól a *bizodalmas* és a *io* is bizalmi kapcsolatot feltételez a levélpartnerek között. Ráadásul a nyolcadik levél főszövegében ezekhez kapcsolódó *régi* jelző arról árulkodik, hogy Ilona és Ádám régóta ismerik egymást.

A kezdő és záró formulák terjedősebbek, több jókívánságot tartalmaznak, mint a többi 17-18 század fordulójáról származó levél. Ez magyarázható lenne azzal, hogy Ilona összes levele kérést tartalmaz, ezért kedveskedik a szokottnál is jobban a címzettnek. Ám a többi feladó is kérelemmel fordult II. Ádámhoz. Valószínűleg tehát egyéni, Ilonára jellemző formulahasználattal van dolgunk. Erre utalhat az is, hogy minden Ádámhoz írt misszilis ugyanúgy kezdődött: „*Mint io uramnak K[e]g[ye][ll][me]d[ne]k böcületel valo szolgálóia J[ste]ntül minden üdvösegies es szerences iokat meg adatni sübül kivanok...*”. (3. levél).

A levelek kezdő és záróformuláiban, valamint - egy kivételtől eltekintve - a főszövegekben is csak magázódó alakokat találtam.

Az imént ismertetett tények nem utalnak közeli viszonyra. Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy a levelek kezdései és zárlatai kötöttebbek voltak. Ritkán fejeztek ki bármilyen személyeskedést, még a rokonok vagy közeli barátok esetében sem. Létezett egy adott formulakészlet, amely csak kis mozgásteret biztosított a levélíróknak. Leginkább a megszólítások használatával volt lehetőségük közelíteni az élőszóban, személyes találkozáskor valószínűleg sokkal személyesebbnek ható mondanivalójukhoz.

Ezért vizsgáltam meg néhány részletet Ilona leveleinek főszövegeiből, amelyek közelebb visznek minket kapcsolatuk megértéséhez.

Ilona mind az öt misszilisének témája egy dolog, a pénz körül forgott. Bár az asszony tudomásom szerint gazdag családból származott, a levelek tanulsága szerint mégis

folyamatos pénzügyi gondokkal küszködött. Legalábbis a 17-18. század fordulóján, életének utolsó évtizedében mindenképp. Minden főszövegben anyagi segítségért folyamodik Ádámhoz: *..., Czak har mad fel szaz forintnok tegie sze rit K[e]g[ye]lm[e]d igien kerem s ugi alkal mastasa K[e]g[ye]l[me]d dolgiat az harmad fel szaz forint pensznek hogi egi het alat keszem hez iühesen mert mas kepen meg karosodom...*” (3. levél), *..., kerem edes io uram... hogi eszen szolgiam altal küldhesen szaz talert czak <keves> olian condiciokal hogi az mikor ki valthatom tartoszok ki adni...*” (7. levél). Ezeket a kölcsönöket mind úgy kérte az asszony, hogy cserébe zálogot, de legalábbis zálogcédulát (kártyabiankót) hagyott Ádámnál.

A nyolcadik levélben már csak a köztük lévő régi, jó, bizalmas viszonyra hivatkozva kér pénzt. Nem tud cserébe zálogot adni: *..., tud om. szalogi nélkül is talal szaz tale rt. mivel az elöt három szaz fori ntot talalt számomra. kit is lam minden buia nélkül meg fizetem K[egyelme]d nek.*” Olyan viszony lehetett közöttük, hogy Ádám bármilyen biztosíték nélkül is oda merte adni a pénzt az asszonynak. Számíthatott rá, hogy vissza is kapja az adott összeget. Ugyanakkor pont ebben a levélben találhatunk arra is bizonyítékot, hogy a kérés nem mindig talált azonnal nyitott pénztárcára.

A pénzért folyamodó mondatok után, minden átmenet nélkül más hangulatú, meglepetést keltő sorok következnek: *..., most. hogi K[e]g[ye]lm[e]d azon busul hogi veteset meg el nem vegiesztete. nem cudalom. aszert bünteti K[egyelme]det I[ste]n hogi miért nem akar neKem szolgolni... de meg latia Ke[gyelme]d hogi czak nekem külgion penszt bizoni mi ngiart oli io üdöt ad I[ste]n az K[e]g[ye]lme]d fögiere... hogi mi nden veteset kedve szerent el vegieszhet...*”. Hirtelen a szántóföldön találjuk magunkat. Kiderül, hogy a rossz idő miatt Ádám még nem végezhetette el a már aktuálissá vált munkálatokat. Isten így bünteti a férfit, amiért nem akart kölcsönadni Ilonának. Elég meglepő kijelentés ez az asszony részéről és ez még csak fokozódik, mikor kijelenti, természetesen ez az állapot azonnal megváltozik, amint megkapta a kívánt pénzösszeget. Mintha Ilona asszony képes lenne az időjárás és az isteni gondviselés befolyásolására. Nem megyek bele ennek fejtegetésébe, mindesetre ez a részlet lényegesen személyesebb hangvételű annál, amit a kezdő és záró formulákban tapasztaltam.

Mindezek mellett úgy gondolom, hogy pénzt, ráadásul ennyi alkalommal már akkoriban sem kértek akárkitől. Ilyen problémákkal szerintem csak közeli barátokhoz, esetleg távoli rokonokhoz fordultak bizalommal a levélírók.

Az előbbihez hasonló tartalmi és hangulati fordulattal találkoztam a harmadik levél főszövegében, amely talán még meglepőbb. A levél tartalmi részének kétharmada itt is a pénz és a zálogok körül forog. Hirtelen, váratlan jelennek meg a következő sorok: „...*Czak hamisok vatok pogiani lölkök mert bizoni nem meltoztatok ili cunia vak helre giüni abul az ti paradicomotokbul. ne giüietek am mar agiatok magiatoknak eb hion imar tö bet beneteket szüüt szalast szem adok bar el giüinetek is keveli pertekak...*”. Valószínűleg Ilona már korábbi leveleiben tett említést arról, hogy szívesen látná vendégül a Szelestey házaspárt. Nyilvánvaló, hogy a találkozásra nem került sor. Ezért érkezett az indulatos válasz. Ez azonban elég súlyos sértéseket tartalmaz, legalábbis az én olvasatomban. Főként egy olyan korszakban, amikor a vallásosság még mindig meghatározó pontnak tűnt az emberek életében. Ez abban is megmutatkozott, hogy a címzett érdekében történő Istenhez fordulás Ilona formuláiból sem hiányozhatott. Ilyen kontextusban vizsgáltam a *hamis*, *pogány* és *kevély* szavakat. Az előzőekből úgy érzem egyértelmű, hogy a pogány jelző miért számít sértőnek. A kevélységről tudható, hogy a katolikus egyház tanítása szerint a hét főbűn egyike. A kevély ember lenéz másokat és azok érdemeit. Magát nagyra tartja, mások fölé helyezi. A hamis kifejezés 'hazug' értelemben szerepel a levélben. A vallások többsége a hazugságot is bűnnek tekinti. Ez sem túl hízelgő a címzetre nézve, pedig ilyen utalás nem csak ebben a levélben fordul elő. A negyedik levélben Ilona ismét a *hamis* jelzővel illette Ádámot, mert az szerinte megint nem tartotta be a szavát.

E vallással is kapcsolatba hozható kifejezésekkel inkább Ilona mondanivalójának súlyát akartam érzékeltetni. Az asszony feldúltsága némileg érthető, de ilyen fordulatokat használni talán mégsem volt illendő egy levélben. Főleg azután nem, hogy e szavakat megelőzően is pénzt kért a feladótól. Nagyon furcsa, hogy e közbevetett részlet után ugyanolyan szívélyesen búcsúzik el Ilona a családtól, mintha előző kijelentése meg sem történt volna. Úgy gondolom, hogy ilyesfajta személyeskedést nem engedhetnek meg akárkivel szemben a feladók. Csak olyan, régóta fennálló kapcsolatban tudom ezt elképzelni, ahol a levélpartnerek jól ismerték egymást. Ilonáék esetében erre enged következtetni a T/2 személyű alakok használata is. A látogatásra való utalás is megerősít ebben. Hiszen az ilyenfajta invitálások is a közeli barátok és családtagok felé irányultak a leggyakrabban. Úgy érzem sikerült bebizonyítanom, hogy Ilona és Ádám között mindenképpen szorosabb kapcsolat volt a távoli barátságnál. Meggyőződésem,

hogy ilyen kérésekkel és nyelvhasználattal csak közeli barátok, esetleg távoli ismerősök levelezésében találkozhatunk.

Ezután bemutatnám a többi relációt. Elsőként egyszerre vizsgáltam az ismertségi fok és a nemi szerepek dimenzióit a különböző kapcsolatokban.

Megnéztem találok-e eltéréseket a nők férfiakhoz írt leveleiben, annak függvényében, hogy milyen közeli a levélpartnerek közötti ismertség. Ehhez röviden azt is ismertetnem kell, milyen kapcsolatban lehetett Telekesi Török Kata II. Ádámmal. Egy levélből nehéz pontos következtetéseket levonni, ám a *komám* valódi megszólítás mégis személyesebb kapcsolatra utalhat. Nem vérrokonságot, inkább közeli barátságot jelölhet. Ráadásul Kata asszony kérésének fejében saját személyét ajánlja garanciaként a levél főszövegében Ádámnak. Arra is céloz, hogy már régen nem kért szívességet a férfitől. Ezek alapján úgy gondolom, hogy Ilonához hasonló, közeli baráti kapcsolatban lehetett Ádám és Telekesi asszony. Ezek után vettem össze a feleség – férj (Marczaltóy Fruzsina – I. Szelestey Ádám) rokoni és a másik két asszony (Telekesi Török Kata és Széchenyi Ilona) II. Szelestey Ádámmal fűződő, inkább baráti kapcsolatát.

Ha összehasonlítjuk a kezdő és záró formulákat, akkor a keletkezésük eltérő korából adódó különbségeken túl nem találunk lényeges eltéréseket. Nincsenek olyan részletek, vagy jókívánságok, amelyek speciálisan a házastársak közötti szorosabb kapcsolatra utalnának. Ugyanúgy a szolgálati készség felajánlása és az egészségkívánás a legfontosabb motívumok. Férj és feleség bizalmasabb viszonyára a - korábban már említett - valódi megszólítások eltérő hangulatú jelzői és főnevei utalnak leginkább.

Következőleg a férfiak férfiaknak írt leveleit vizsgáltam. Kisfaludy Boldizsár és Szelestey Ádám kapcsolata semmiképp nem volt rokoni. A kezdő formulában található *Batyám* valódi megszólítás és a zárlat *Atyafiúságos* jelzője is inkább közeli barátságra, de semmiképpen nem vérrokoni kapcsolatra utalnak. Nem úgy, mint Szelestey Sándor és apjának relációja. Ezeket összehasonlítva a legszembetűnőbb, hogy mindkettő levél kezdő és záró formuláiban hivatalosabb, távolságtartóbb megszólításokkal és csak 3. személyű todalékolt névszókkal találkozunk. Mindkét esetben a magázás az alapvető ok. A fiúnak kötelezően kell magáznia édesapját a kettejük közötti alá-fölérendeltségi viszony miatt. Míg Pusztaitól tudjuk, hogy a kevésbé közvetlen kapcsolatban is a magázódás a legelterjedtebb megszólítási forma. Csak a két megszólítás főnevei („*kedves Uram Atyamnak*”, „*Kedves Batyám Ur[amna]k*”) árulkodnak a rokoni

kapcsolat meglétéről apa és fia között. Ezek eltérő sorrendje is érdekes. Úgy tűnik, hogy az apa - fiú üdvözlés még alázatosabb. Hiszen előbb szerepel a hivatalosabb *uram* megszólítás és csak utána a rokoni kapcsolatra utaló, megfelelően ragozott *atyám* alak.

György és Boldizsár leveleinek kezdő formulájában megegyezik a sorrend, Ez arra utalhat, hogy a bátyám szóval jelölt férfi – férfi reláció az após – vej kapcsolathoz hasonló megítélés alá esett a korban.

Végül röviden ismertetném, találtam- e lényeges eltéréseket, amikor a rokoni dimenziót kizárva ténylegesen csak a levélp partnerek nemi szerepeire koncentráltam.

Először azt az esetet néztem meg, amikor ugyanaz a nő írt két olyan nőnek (Széchenyi Ilona Egerváry Jusztinának és Madarász Évának), akikkel nem volt rokoni kapcsolatban. A kezdő és záró formulák tartalma, formája és a bennük található megszólítások között nincs lényeges különbség. A meglévők sem magyarázhatóak például életkori sajátosságokkal. Ilona mindkét nővel alázatos és egyiküket sem tegezi, hiába áll évei számát tekintve közelebb Évához. A Jusztinának szóló levél csekély terjedelmére, a benne található kezdő és záró formulák egyszerűségére, valamint a többi leveléhez képest megfigyelhető kevesebb jókívánságra a befejezésben kapunk logikus magyarázatot. Mind a zárlat mind a bevezetés formája Ilona betegsége miatt lett ilyen tömör és lényegretörő. Éva asszonynak mindkét levélben hétköznapi témákról ír, kérései is ezekkel kapcsolatosak. Talán azért Káldynétól két segítséget a mindennapos dolgok beszerzésében (palántázás, ruhák, patkó), mert ő életkorából adódóan tapasztaltabb lehetett.

Másodszor azt mutatom be, történik-e formulákban bármilyen változás, ha egy nő (Telekesi Török Kata) és egy férfi (Kisfaludy Boldizsár) ugyanannak a címzettnek, II. Ádámnak ír. Sem a kezdő és záró formulákban, sem az ezekben és a főszövegekben megjelenő megszólításokban nem találtam olyan eltéréseket, amely a női és férfi kommunikáció különbségeire utaltak volna a levelekben. Ugyanez volt a helyzet az utolsó összevetésben is, ahol azt néztem meg, vannak-e a címzettek eltérő nemi szerepeire utalások a formulákban akkor, ha ugyanaz a nő Széchenyi Ilona ír férfinak (II. Ádám) és nőnek (Egerváry Jusztina, Madarász Éva). Egyedül Ádámmal személyeskedik a levelek főszövegében. Ez utal arra, hogy ők közelebbi kapcsolatban voltak egymással. Ugyanakkor a kezdő és záró formulák lényegi mondanivalója mindhárom esetben megegyezik. Néhány Ádámmal tett kivételtől eltekintve, Ilona alapvetően mindhárom címmel folytatott levelezésében magázódik.

Az utolsó levél az egyedüli, amelyet férfi írt nőnek. Mivel egyedüliként képviseli a férfi – nő relációt, ezért mostani szempontrendszerem szerint nem tudtam más levelek hasonló kapcsolataival összehasonlítani. Másrészt minden levélnél egyértelműbb funkcióval bír Végh Péter írása. Hiszen egy gyásztávírással van dolgunk, amelyet az özvegynek írt egy, nagy valószínűséggel, nála alacsonyabb társadalmi ranggal rendelkező férfi. Itt már nem beszélhetünk a korábban megszokott, klasszikus formulákról sem a bevezetésben, sem a befejezésben. A bevezetés csak egy rövid megszólítást tartalmaz. A befejezésben ezt csak a szolgálati készség kifejezése egészíti ki. Ezen kívül az összes fontosabb, a 18. század elején is gyakori formula (egészségkívánás, családtagok üdvözlése) hiányzik.

2.3 A szövegtagolás formai sajátosságai a levelekben

A formuláktól búcsút véve néhány gondolat erejéig áttérnék leveleim szövegtagolási sajátosságainak ismertetésére. Ezekből is sok hasznos információhoz jutunk vizsgált korszakom levelezési szokásairól.

Ahogy Korompay Klára is írta, a misszilisek tagolása a középmagyar korra amúgy is általánosan jellemző ingadozást mutatja. (Korompay 2003. 582) A formai sajátosságok bemutatásában a *Középkori leveleink 1541-ig* című kötet leveleire támaszkodik. E kijelentéseket szeretném összevetni saját tapasztalataimmal. (Korompay 2003. 582-583) Bemutatni, hogy szövegtagolási szempontból is találhatunk különbségeket a 16. századi és a 17-18. század fordulóján keletkezett misszilisek között.

Két 16. századi levél egyikére sem jellemző a teljes tagolatlanság. Az elsőben ugyan nincsenek bekezdések, amelyek szerkezetileg tagolnák a misszilizt, de a nagybetűk használata mégis megfigyelhető. Ezek előfordulása meglehetősen következtelen, nem található semmilyen rendszer. A központosítás szélsőséges példájával találkozunk, hiszen az általam használt forrás átírása alapján minden szót kisméretű virgula választ el egymástól. Hiába találtam tehát formai tagoló elemeket, ezek nem segítenek a mondatok és gondolatok elválasztásában, értelmezésében. A második levélben már találhatóak bekezdések. Abaffy Erzsébet átírásában beljebb kezdődik a levél első sora, majd folyóírást találtam a levél utolsó soráig, amelyből kiderül, hogy volt a feladó. Annak ellenére, hogy alig négy év eltérés van a levelek között, Fruzsina asszony misszilizében már viszonylag következetes írásjel használatot fedeztem fel. Egyfajta írásjelet, vesszőt használ. A legtöbb esetben megfelelő értelmi tagolással foglalta írásba

mondanivalóját. Levele végén, az elköszönő formulák megjelenésekor eltűnnek a vesszők. Helyette minden egyes jókívánságát nagy kezdőbetűvel írta, így választva el őket egymástól. Valószínűleg ekkor még kevésbé volt kialakult, kötött rendszere a levelek formai tagolásának, így fordulhatnak elő ekkora eltérések, néhány év különbséggel. Az egyéni megoldásmódok jobban felszínre kerülhettek, látványosabb volt a bevezetőben is említett ingadozás.

A 17-18. század fordulójáról és a 18. század közepéről származó levelek, az előbbiekhöz képest egységesebb képet mutatnak. Az öt feladó (Madarász Éva kivételével) hasonlóan, kisebb-nagyobb különbségekkel használta a szövegtagolás formai eszközeit.

Az összes misszilis esetében (a tizediket leszámítva) kikezdésekkel volt dolgom. Az levelek első, köszöntést és jókívánságokat tartalmazó mondata, minden esetben külön bekezdésben, azaz kikezdésben kezdődik. Ráadásul e sorok különállását a többihez képest nagyobb sorköz használatával hangsúlyozták. A levél főszövege szintén minden esetben kijebb, nagybetűvel kezdődik, majd folyamatos, bekezdésekkel nem tagolt szöveggel találkoztam az aláírások megjelenéséig. Egy esetben, Ilona asszony negyedik levelében találtam kivételt. A főszövegen belül új személyt szólít meg, és további mondanivalóját nagy valószínűséggel neki szánja. Ezért megszólítást és illendő köszöntést tartalmazó kezdő sor kijebb, nagybetűvel kezdődik. A befejezést, mint lezáró szerkezeti egységet, egyik misszilisben sem jelölik új bekezdéssel. Úgy tűnik, hogy ezek a bekezdésekkel kapcsolatos szokások jellemzőek lehettek a 17-18. század fordulóján a levelekben. Legalábbis szinte minden feladóm, kortól és nemtől függetlenül, ugyanazokhoz a megoldásokhoz folyamodott levélíráskor.

A 16. századi leveleimhez képest sokkal következetesebb írásjel és nagybetű használattal találkoztam a később keletkezett misszilisekben.

Ilona asszony leveleiben a szövegtagolást illetően egységes a kép. Egy uralkodó írásjel fordul elő, a pont. Ezt nagyrészt következetesen, megfelelően használta a mondathatárok jelölésére, mondanivalója értelmi tagolására. Amikor jobban belemerül egy adott témába, mégis előfordul, hogy sorokon keresztül nem alkalmazta az írásjelet. Nagybetűket viszont szinte alig használt. Az új bekezdések mindig nagybetűvel kezdődnek, mint ahogy a *Kegyelmed*, *Asszonyom* megszólítások és a földrajzi nevek, szinte kivétel nélkül. Ám a pontokkal elválasztott egységek sosem nagy kezdőbetűvel indítanak.

Telekesi Török Kata és Kisfaludy Boldizsár levelei még Ilona írásainál is nagyobb következetességet mutatnak. Valószínűleg még az asszonynál is többször vetették papírra gondolataikat, és küldték el azokat. Boldizsár esetében fordult elő először a komplex írásjel használat. Tudjuk, hogy ez csak ritkán, kivételes esetekben fordult elő akkoriban. Egyszerre alkalmazott vesszőt, pontot, sőt pontos vesszőt is rövid levelében. Ezek segítségével tökéletesen tagolta mondanivalóját, mind értelmi, mind helyesírási szempontból. A ponttal lezárt mondatok minden esetben nagy kezdőbetűvel íródnak. Ilonához hasonlóan a valódi és nem valódi megszólításokat, valamint a tulajdonneveket is mindig nagybetűvel írta. Szintén ilyen alakban jelent meg néhány főnév, a mai szokásokkal ellentétben. Ugyan a befejező, búcsúzó mondat itt sincs külön bekezdésben tagolva, ám a főszövegtől mégis elkülönülve, új mondatban kezdődik, nagybetűvel.

Telekesi Török Kata nő létére meglehetősen következetesen használja mind az írásjeleket, mind a különböző kezdő betűket. Bár tudjuk, hogy ekkoriban már egyre több nő írt levelet. Ő is egyszerre két írásjelet használ, bár a vessző csak két esetben fordul elő, a levél végén. Érdekes, hogy a pontot nemcsak mondatzárásra használja, hanem szinte minden sor végén is megjelenik ez az írásjel. Boldizsárhoz hasonlóan nemcsak a tulajdonneveket és megszólításokat, hanem néhány főnevet is nagy kezdőbetűvel ír. A záróformula nála is nagybetűvel, külön mondatban választódik el a főszövegtől. Szelestey Sándor és Végh Péter az előző két levélíróhoz hasonló szövegtagolási szokásokkal rendelkezett. Utóbbi férfiúnál megjelenik a zárójelhasználat és a pontos vessző is újra megjelenik. Bár a nagybetűt gyakran használja, hasonló helyzetekben, mint az előbbi három feladó, a befejezés mégis kisbetűs.

Az abszolút kivétel, aki a leginkább kilóg a sorból, Madarász Éva asszony. Valószínűleg kortársai közül neki volt a legkevesebb tapasztalata levélírás terén. Legalábbis erre utalnak misszilisének szövegtagolási sajátosságai, vagyis inkább ezek hiánya. Azon kívül, hogy az első sort egy picivel beljebb kezdte, folyamatosan ír, mindenféle tagolás nélkül. Teljesen hiányzik az írásjelhasználat is, nagy kezdőbetűvel is csak a tulajdonnevekben találok. A tagolás hiánya miatt az ilyen levelet sokkal közelebb érzem a szóbeli kommunikációhoz. Ott fordulhat elő, hogy a beszélő belemerülve mondandójába minden olyat elmond, ami éppen eszébe jut. Káldyné esetében is úgy tűnik, mintha az eszébe jutó gondolatokat csak folyamatosan írta volna, nehogy valamit kifelejtessen. Így azonban nem tudott eléggé figyelni a megfelelő értelmi és formai tagolásra. Már tettem utalást hasonlóra Ilona asszony esetében is, aki ha

belemerült egy téma kifejtésébe, közben elfelejtkezett az írásjelhasználatról. Éva emellett tényleg nem lehetett gyakorlott levélíró, hisz a többiekhez képest úgy tűnik, egyáltalán nem volt tisztában a tagolási formákkal.

Láthattuk tehát, hogy a 16. századi levelek ingadozó, több egyéni sajátosságot és bizonytalanságot bemutató szövegtagolásához képest, a 17-18. század fordulójának levelei, az egyéni ingadozásoktól eltekintve, egységesebb képet mutattak.

A bekezdések használata a bevezetőben és a tárgyalásban egyaránt megjelenik, de a befejezés ilyen szempontból már nem tagolt. A kikezdés nem feltétlen az egyetlen jellemző forma a korszakban, bár szinte minden levelemben ezzel találkoztam. Tudatosabb, következetesebb az írásjel és nagybetű használat, főleg a sorrendben utolsó levelek feladójánál. Valószínűleg ez összefüggésben volt azzal, ki mennyire számított gyakorlott levélírónak közülük. Míg néhány esetben a levél jobban hasonlított a gondolatok folyamatos lejegyzéséhez, egyesek már tudatosan figyelhettek arra, hogy az adott írásnak valóban levélkinézete legyen.

Ez arra utalhat, hogy nemcsak a formulahasználatban, de a levelek formai tagolásával kapcsolatban is léteztek szokások, minták, amelyek segítettek a feladójának a levél megformálásában.

2.4 Egy levelezés margójára

A szakdolgozatom végén szeretném felhívni a figyelmet a levélírás és a levélküldés körülményeire vonatkozó néhány szokásra, amelyekkel jórészt Széchényi Ilona 17-18. század fordulóján keletkezett missziliseiben találkoztam.

Ezekből kiderül, hogy a feladók akkoriban megbízható embereikkel, szolgálóikkal vagy jó szomszédokkal küldték el levelüket a címzettnek: „... *im küldöttem eszen szolgiamat K[e]g[ye]l[me]dhez...*”, (7. levél) „... *eszen leveletem meg ado K[e]g[ye]lm[e]dhez küldöt var megie Es kütie farkas ferenc io szomsid uram...*” (5. levél), „... *Ez elöt enihani hetel küldöttem egi par sokat levelel egiüt. bödi tikos lakos nevü embertül...*” (9. levél).

Ilona asszony nyolcadik leveléből azt is megtudjuk, hogy ezért a szolgálatért fizetség is járt a küldöncnek. Egyes esetekben ez akár nem csekély összeg is lehetett, legalábbis ez derül ki a részletből: „... *kerem az J[ste]nert töbször mar ne kivanja farastanom. mert sok köcegiemben telik eniszer hiaban va lo faradsagi embereimnek...*”

Valószínűleg a levélp partnerek között, minél rövidebb idő alatt, megtett út hossza határozta meg az árat.

Arra is találtam utalásokat, hogy a küldöncök nem csak a levelet kézbesítették, hanem a feladók által rájuk bízott, szóbeli üzeneteket is át kellett adniuk: „...küldöttem egi parasokat...”(9. levél), „...er tetem is ördögi által tet iszentit...”(3. levél). A legtöbb esetben a levél megírása után eszükbe jutott, aktuális gondolatok hangozhattak el élőszóban. Hiszen a szóbeliség még mindig fontosabb volt az akkori emberek életében. Bár egyre többen tudtak írni, a levél mégis egyfajta pótléknak számított, ami helyettesíti a szóbeli kommunikációt, pótolja a személyes találkozásokat. Az előző fejezetben ismertetett szövegtagolási sajátosságok is arra utaltak, hogy a levélírók a beszédet ültették át írásba, kötött formulák segítségével. Az udvariassági formulákon kívül a levelek csak a legszükségesebb kéréseket tartalmazták, ritkán meséltek a levélírók hosszan személyes gondolataikról, élményeikről. Valószínűleg ezekről jobban szerettek meghittebb körülmények között, személyesen beszélgetni. Ugyanakkor épp Ilona asszony leveleinek tárgyalásában találunk a mindennapi élet eseményeire tett utalásokat. Az egyikből megtudjuk, hogyan kell helyesen elültetni a karfiolpalántákat. Egy másik misszilisében pedig arról tudósít, hogy az egyik télen a különösen nagy hó miatt járhatatlanok voltak az utak. Ugyanebből a levélből tudjuk, hogy a kesztyű és a kapca elengedhetetlen része volt a nők akkori ruhatárának.

Az is előfordult, hogy az írások és szóbeli üzenetek mellett még kisebb ajándékokat is küldtek a címzettnek: „...im aszomban küldöttem tizen nig forintot s egi kosar tikmoniat...”(9. levél). Az imént leírtak arról is tanúskodnak, hogy a feladó csak olyan embert küldhetett, akiben maradéktalanul megbízhatott. Hiszen a címzettek gyakran rájuk bízta az azt a pénzt, amit megbízójuk kért a levelekben.

Egy esetben arra is történik utalás, hogy II. Ádám írása nem volt éppen könnyen olvasható: „...neheszen olvashato görögi bötükel irot levelet...”

Átírási tapasztalataim alapján mondhatom, hogy első olvasásra Ilona betűi is elég kuszának tünnek.

A levelek, iratok tárolási körülményeiről is találtam információkat: „...im küldöttem eszen szolgiamat K[e]g[ye]l[me]dhez ki által egi iskatalaban be pecetelt szalogi omat egiüt szaz talerig valo kartabian kamal...”(7. levél). Ebből megtudjuk, hogy a szolga a feladó által küldött zálogcédulákat egy ládában (iskatulya~skatulya) kézbesítette. A dolgozatban nem közölt, de a bevezetésben már említett, I. Szelestey Ádám

végrendelet-töredékében is található arra utalás, hogy a fontos iratokat egy ládában tartották: „...az oreg feier ladaban vagion az Jobagiok es falük neüe az kis Iskatulaban...”.

Így védhették meg a leveleket a sérülésektől, és attól, hogy illetéktelenek is hozzájuk férjenek.

Érdekes, hogy a kezdő és záró formulákkal ellentétben, a levelek főszövegében viszonylag sok latin kifejezéssel találkozunk: *kondíció*, *interes*, *obligáció*, *grácia*, *intimátum*, *egzekúció*... Valószínűleg nem véletlen, hogy nem a magyar megfelelőiket használták ezeknek a szavaknak. Többségük, a levelek alapján is, a pénzzel, a gazdasági ügyekkel hozható összefüggésbe. Úgy gondolom, hogy a pénzzel kapcsolatos kérésekben inkább a minél pontosabb, hivatalos megfogalmazásra törekedtek. A hivatalosságot pedig a latin szavak használatával lehetett erősíteni. Arról nem is beszélve, hogy a 18. század első felében a fontos, hivatalos ügyek intézésének nyelve is a latin volt. Az is előfordulhatott, hogy e szavakban akkoriban még nem is ismerték a pontos magyar megfelelőjét, jobban bíztak ezért az eredeti, latin alakokban.

Ezt némileg cáfolja a *grácia* szó használata. Ez két alkalommal is a záró formulában szerepel. Egyszer Széchényi Ilona egyik misszilisében. Ez azért érdekes, mert az asszony másik levelében már a latin alak magyar megfelelőjét (*jóindulat*) használja. Tudjuk, hogy a formulákban már a 16. század folyamán megindul a magyarosodási tendencia. Ám, ahogy Ilona esetében is láthatjuk, hosszú éveken át élhet egymás mellett a latin és a magyar alak. Legtöbbször csak a levél íróján múlt, hogy az adott esetben melyik alakot használta.

Remélem látható volt e rövid összegzésből, hogy a formulák vizsgálatán túl is számos fontos és érdekes részletet tudhatunk meg egy kor levélírási és küldési szokásairól, ha jobban szemügyre vesszük a misszilisek főszövegét.

3. Befejezés

3.1 Összefoglalás, az előfeltevések értékelése

A 16. századból csak két, Szelestey családhoz köthető levelem volt. Ezeket hasonlítottam össze a szintén ebből a korszakból származó, más forrásokban található misszilisekkel. Elmondható, hogy kezdő és záró formulákat tekintve, teljes mértékben megfeleltek az akkori szokásoknak. Bevezetéseikben a méltó üdvözlés, befejezéseikben pedig az udvarias búcsú volt a legfontosabb.

A kezdő sorok szinte elhanyagolhatatlan eleme volt, hogy a feladók felajánlották valós vagy jelképes szolgálatukat. Így fejezve ki tiszteletüket, jó szándékukat. Ez egészült ki az egészségkívánás és az címzett érdekében történő isteni gondviseléshez való fordulás mozzanatával. A szerencsekívánás már ritkábban jelent meg, ám a családtagok megemlítése, a hozzájuk is intézett jókívanságok megint csak szinte elhanyagolhatatlan részei voltak az üdvözléseknek. A leggyakrabban előforduló ige az *ajánlom* volt, melyet az alázatosság kifejezéséhez hívtak segítségül.

A befejező sorokban, néhány egyéni megoldástól eltekintve, az előbb említett formulákkal találkoztam. Itt a *tartsa* és *éltesse* igék fordultak elő a legnagyobb számban. Ezek használatával kívántak, Isten segítségével hosszú életet megadatni. A megszólításokkal kapcsolatban kijelenthetem, hogy sem a misszilisek bevezetésében, sem a befejezésekben nem volt bevett szokás a címzett megszólítása. A főszövegekben találjuk a legtöbb valódi megszólítást, de még ebben a szerkezeti egységben is inkább a *kegyelmed* helyettesítő formulával hivatkoztak a címzetre.

Az első hipotézisem tehát beigazolódott. Nem találtam lényeges eltéréseket saját gyűjtésem és a forrásokban található formulák között. Ugyanazzal a szókészlettel fejezték ki magukat a feladók. A formulák mondanivalójukban is megegyeztek.

Természetesen a 17-18. századból származó egy tucat misszilis nem elegendő ahhoz, hogy teljes képet nyújthassak ennek, az eddig kevésbé vizsgált, korszaknak formulahasználati szokásairól, hagyományairól. Így arra törekedtem, hogy saját mintámban a legjellemzőbb jelenségeket mutassam be, és felhívjam a figyelmet a korábbi korszakhoz képesti eltérésekre.

A levelek keletkezése közötti száz év nem telt el nyomtalanul. A 17-18. századi kezdő és záró formulák szerkezetileg átalakulnak, megtartva a 16. századi formulákból már megismert lényegi mondanivalót. Az 1700-as évek első évtizedének végén is

megfigyelhető különbségek a középmagyar kor végéhez közeledve még látványosabbá válnak.

A 2.2.3 fejezetben vizsgált bevezetések a korábbi, többszörösen összetett kezdő mondatokhoz képest egyszerűbb szerkezetűek, és szemmel láthatóan rövidebbek. A feladók egy egyszerű mondattal üdvözlik a címzettet, amelyek a legtöbb esetben külön bekezdésben is íródtak. A szolgálati készség hangsúlyozása a legfontosabb. Ennek különböző formulákkal történő kifejezésében mind a tizennégy levél megegyezik. Ettől eltekintve, a változások mértékét szem előtt tartva a levelek három csoportra oszthatók. Külön beszélnek Széchényi Ilona írásairól (3-9. levél), az ezeket követő négy levélről és az utolsó missziliről. Ilona asszony a legtöbb levél feladója. Az ő esetében mindenképpen beszélhetünk, a formulákban is megmutatózó, saját stílusról. A többi levél azonban különböző feladók tollából származik. Bár esetükben sem zárható ki az egyéni stílus megléte, ennek ellenére hasonló tendencia látszik kibontakozni az általuk használt formulákban.

Ilona levélkezdései és zárásai terjedősebbek, körülményesebbek. Jobban hasonlítanak a 16. században megszokottakhoz. Ez a hangvétel ellentétben áll saját, főleg Ádámhoz írt, leveleinek személyesebb színezetű tárgyalásaival. Másrészt szembeállítható a többi levélíró egyszerűbb, lényegretörőbb formula használatával.

Ilona terjedőssége, többiekhez képesti udvariasabb kezdései és zárlatai nem magyarázhatóak az Ádámhoz intézett kérdéseivel. Hiszen a többi feladó ugyanúgy kérelemmel fordult a címzettek felé. Mielőtt levonnám a végkövetkeztetést, vizsgáljuk meg a két levélcsoport közötti legfontosabb különbségeket.

Széchényi Ilona bevezetéseiben ugyan megtaláljuk a címzett érdekében történő Istenhez fordulást, de csak egy levélben szerepel a 16. századi levelek bevezetéséből szinte elhagyhatatlan egészségkívánás. A korai levelekben oly gyakori *ajánlom* ige is csak egyszer fordul elő, akkor is egy szövegen belüli megszólítás részeként. A családtagok megemlézése, és címzettel együtti köszöntésük hiányzik minden bevezetőből. A befejezések hosszát tekintve már nagyobb különbségek vannak. Rövidebbeket és egész hosszúakat is találunk. Úgy tűnik, hogy a bevezetőből hiányzó jókívánásokat a befejezésben pótolja az asszony. Ebben az egységben jelenik meg az egészségkívánás mozzanata, és a családtagok megemlézésére is sor kerül. A 16. században is gyakran használt *tartsa* és *éltesse* igék itt is fontos szerephez jutnak.

A következő csoportba soroltam a tízedik levelet is. Bár nem található rajta dátum, a feladó kiléte miatt tudható, hogy ez is az 1700-as évek elején keletkezett. Ez a levél mutatja a két csoport közötti átmeneti állapotot. Az Ilona formuláiban található fordulatok többsége (egészségkívánás, családtagok említése) ugyan más szóhasználattal, de megjelenik Éva asszony levelében is. A kezdés és zárlat rövidege, egyszerűsége mégis a második csoport leveleihez hozza közelebb.

A többi, szám szerint három levél egyikében sem találkozunk az egészségkívánás motívumával. Sem a kezdő, sem a záró formulákban. Ugyanez a helyzet a családtagok említésével kapcsolatban is. Annak ellenére, hogy témájuk hivatalosabb, lehetnének bennük jókívánások, melyek nemcsak a címzettre, hanem a család többi tagjára is vonatkoznak. Főleg a fiú apjának írt levelében érdekes, hogy Szelestey Sándor nem mutat érdeklődést édesanyja vagy akár testvérei felé. Ez a mozzanat Ilona leveleinek bevezetéseiből is hiányzik. Úgy tűnik, a hozzátartozók említésének elhagyása a bevezetőkben a 17-18. századra jellemző tendencia volt.

A második csoport leveleinek zárlatában nem jelennek meg a 16. században és az Ilona leveleiben is gyakori *tartsa* és *éltesse* igék. A 16. századi bevezetőkben szinte elhagyhatatlan *ajánlom* kifejezés is csak az öt levélből kettőben jelenik meg, helyette a *kívánom* névszó jut hangsúlyosabb szerephez. Az Istenhez fordulás is csak Telekesi Török Kata misszilisében jelenik meg, a bevezetésben és a tárgyalásban egyaránt.

Persze az imént ismertetett két csoport levelei között nem telt el száz év, mint a 16. és 17-18. századi misszilisek esetében. Nyilván nem történhetett pár év alatt akkora változás, mint amekkora az előbbi összevetés alapján körvonalazódni látszik. Annak ellenére, hogy a különbségek mégis csak a formulák szóhasználatbeli egyszerűsödésére, letisztulására utalnak. A régies formuláktól mégsem lehet egyik napról a másikra megszabadulni. Ezért az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Ilona asszony esetében olyan egyéni formulahasználatról van szó, amely az Ádámhoz fűződő közelebbi viszonya miatt is, némileg eltér a 17-18. század általános tendenciáitól. Ezeket a második csoport levelei jobban tükrözik.

Az utolsó levél bevezetése és befejezése is ezt látszik megerősíteni. E misszilis már 1747-ben íródott. A szolgálati készség kifejezése itt is megjelenik a zárlatban, de ez nem is meglepő. Hiszen a középkor óta hangoztatni kellett a levélírónak, hogy a címzettnek mindig alázatos szolgája lesz. A levélpartnerek közötti alá-fölé rendeltség is megköveteli az alázatosságot. Ezt az egy formulát leszámítva, végtelen egyszerűség,

letisztultság jellemzi a kezdő és záró sorokat. A bevezetőben csak a megszólítást találjuk, ami a zárlatban is megjelenik. Nem kizárt, hogy egyéni, feladóra jellemző sajátossággal van dolgunk. Az egyediség abból is adódhat, hogy nem hagyományos levéllel, sokkal inkább gyásztávirattal van dolgunk. Mégis úgy gondolom, hogy a 17-18. század fordulóján már jelentkező egyszerűsödési tendencia újabb állomásaként tekinthetők Végh Péter formulái, vagyis ezek hiánya. A korábbi, többszörösen összetett, jó kívánságokkal telezsúfolt, családot is üdvözlő záróformulák helyett csak egy rövid mondat tartalmazza a búcsút. Ez más sokkal közelebb áll a napjainkban is használt, egyre inkább kihalóban lévő levélzáró formulákhoz.

A megszólításokkal kapcsolatban elmondható, hogy a 16. századhoz képest több valódi megszólítással találkoztam a 17-18. századi kezdő formulákban. Ilona asszony összes Ádámhoz írt levele „*mint*”-tel bevezetett mondattal kezdődik, amiről tudjuk, hogy nem tekinthető valódi megszólításnak. Ám az utolsó levelek (10., 11., 12. és 14.) bevezetéseiben valódi megszólítások szerepelnek, némely esetben kiegészülve a *kegyelmed* helyettesítő főnévvel.

A levelek főszövegeiben még gyakrabban találunk valódi megszólításokat, kiegészülve a bevezetőkben is használt jelzőkkel. Ám a *kegyelmed* és különböző ragozott alakjai még mindig túlsúlyban vannak. A zárlatokban, a már említett kivételtől eltekintve, nem voltak valódi megszólítások.

Mindezek után kijelenthetem, hogy második előfeltevésem is beigazolódott. Találtam eltéréseket egy évszázad távlatában a formulák között. A formulák változása, egyszerűsödése, saját leveleim tanulsága szerint a 17-18. század fordulóján kezdődhetett el. Bár a kezdő és záró formulák alapvető mondanivalója és funkciója nem változott, kifejezésmódjuk mégis tömörebbé, egyszerűbbé vált. A régi fordulatok és igék némelyike már ekkor eltűnőben volt. Az ennél is komolyabb változások, átalakulások valószínűleg a középmagyar kor végén, az 1750-es években következhetek be.

A harmadik hipotézisben megfogalmazott gondolatokat többségében cáfolták a leveleken végzett vizsgálatok.

A kezdő és záró formulák tartalmára és formájára nem a nemi szerepek és a különböző ismertségbeli fokozatok eltérései voltak a legnagyobb hatással.

A korszakban uralkodó, megszólításokban is megmutatkozó hierarchikus szokások teszik egyedivé a különböző formulákat. A valódi megszólításokban használt főnevek

és az ezekhez kapcsolódó jelzők teremtenek leginkább különbséget a feladók és címzettek viszonyában. Fontos volt, hogy a 16-18. században melyik volt a jellemzőbb megszólítási forma, a magázás vagy a tegezés. Az sem volt elhanyagolható, hogy ki kit tegezhetett, magázhatott az adott korszakban.

Csupán a levelek kevésbé kötött tárgyalásában, a főszövegben találhatóak olyan utalások, amelyek a rokonok és barátok közötti közvetlenebb kapcsolatra utalhattak.

A közeli családtagok közötti levelezés valóban bizalmasnak tűnik. Ám, hogy ez a reláció mennyivel bizalmasabb, például a baráti kapcsolatoknál az csak valódi megszólításokban és az ezekhez kapcsolódó jelzőkben mutatozik meg. Sem a kezdésekben, sem a zárlatokban nem tűntek el régi fordulatok, és nem találkozunk új, eltérő formákkal, attól függően, hogy rokonhoz vagy közeli ismerőshöz írták a leveleket.

A nők közötti levelezés meghittségére sem találunk egyértelmű utalásokat a formulákban. A megszólításokban nem volt eltérés. Inkább a főszövegekben előforduló különböző témák jelenthették egy-egy levél esetében, hogy a partnerek valami miatt szorosabb kapcsolatban voltak. Vajon meghittebb-e a nők közötti kommunikáció? Bár rokoni kapcsolatra nők között nem volt példa a levelekben, de a nők nem rokon férfihoz írt levelei ugyanolyan hangulatról árulkodnak. A megjelenő eltérések a nem rokoni kapcsolaton belüli eltérő ismertségi fokokból adódhatnak.

Beigazolódott ugyanakkor, hogy a férfiak egymás között még akkor is hivatalosabbak, ha rokonok. Elég, ha a fiú és apjának levélváltására gondolunk. A hivatalosabb hangnem a 18. században uralkodó hierarchikus szokásból adódott. Ezek voltak hatással a levelek formuláira.

A társadalmi szerep és a levélpартnerek közti korkülönbség sem hanyagolható el egyes esetekben elég, ha például újra Szelestey Sándor apjához írt levelére gondolunk.

Ezen eredmények kialakulásához, az állításaim megcáfolásához az általam vizsgált minta szűkössége is hozzájárult. Nagyobb egykorú mintában talán beigazolódott volna az előzetes feltételezések.

Végső következtetésként mégis kijelenthető, hogy a 16-18 századi misszilisek kezdő és záró formuláira, valamint az ezekben található megszólításokra, az adott korszak kötött társadalmi és levélírási szokásai voltak a leginkább hatással. Az egyes rokonok, távoli barátok, nők és férfiak a levelek tárgyalásában fejezhették ki nagyobb szabadsággal magukat.

3.2 Zárógondolatok

Bízom benne, hogy szakdolgozatom elkészítésével és a kapott eredményekkel sikerült jobban megismertetnem a 17-18. század levelezési szokásait. Vizsgálatom segítségével igyekeztem a lehető legteljesebb képet nyújtani a saját missziliseimben megjelenő, az adott korszakra jellemző formulahasználatról. Hipotéziseim még pontosabb igazolásához vagy megcáfolásához természetesen egy még átfogóbb, 17-18. századi formulákkal foglalkozó kutatásra lenne szükség. Ebben még árnyaltabban megmutatkoznának azok a sajátosságok, a korábbi korszakhoz képesti eltérések, amelyeket e dolgozatom keretei között próbáltam bemutatni és elemezni.

Nagyon remélem, hogy lesz még alkalmam foglalkozni ezzel az időszakkal, mert a 17-18. századi misszilisek még számos megválaszolatlan kérdést és érdekes vizsgálati szempontot tartogatnak a kutatók számára. Szívesen szentelnék külön tanulmányt Széchenyi Ilona és II. Szelestey Ádám levelezésének még alaposabb bemutatására. Remélhetőleg azok a levelek is fennmaradtak valamelyik Széchenyi levéltárban, amelyeket a férfi írt válaszul a dolgozatban is szerepeltetett levelekre. Ezen misszilisek segítségével még közelebb juthatnék a köztük lévő kapcsolat pontosabb meghatározásához és további hasznos információkat szerezhetnék a késő középmagyar kor formula használatáról.

Bibliográfia

Abaffy Erzsébet 1966. Egy Vas megyei nő levele férjéhez a XVI. század végéről. *Magyar Nyelv* 137-138.

Balázs János 1985. *A szöveg: Az oklevél és a levél szerkezete.* 273-323. Budapest, Gondolat.

Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza.* 260. Budapest, Gondolat.

Barkóczy László-Fülöp László 2009. Névhelyettesítés és fatikus elemek a XVI. századi írásos kommunikációban (levelekben). *Vasi Szemle*, 172-182.

Döbrentei Gábor (szerk.) 1840. *Régi magyar nyelvemlékek 2. kötet, Vegyes tárgyú magyar iratok 1342-1599.* 267-268.

Hargittay Emil (szerk.) 1981. *Régi magyar levelestár (XVI-XVII sz.).* 5-30. Magvető Könyvkiadó.

Hegedűs Attila, Papp Lajos (szerk.) 1991. *Középkori leveleink 1541-ig.* Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.

Hopp Lajos 1974. A magyar levélműfaj történetéből: Szauder József, Tarnai Andor, *Irodalom és felvilágosodás.* 501-566. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kertész Manó 1996. *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története.* 137-150. Budapest, K.u.K Könyvkiadó.

Korompay Klára 2003. A misszilisek helyesírása: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet.* 580-595. Budapest, Osiris.

Lőrincz Jenő 1962. Adalék a XVI. századi magyar levélstílus történetéhez. *Magyar Nyelv* 470-472.

Papp László 1964. Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. *Nyelvtudományi Értekezések, 44. szám* 9-18.

Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv.* 297-307.

Sárosi Zsófia 1988. Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben: Kiss Jenő, Szűts László (szerk.), *A magyar nyelv rétegződése II.* 841-848. Budapest.

Tóth István György 1996. *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* 7, 117-122, 139-145. Budapest, MTA Történelemtudományi Intézet.

Dr. Veress Endre 1915. *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264-1864).* 257-261. Budapest.

A mellékletben található átírt levelekhez kapcsolódó jegyzetek forrásai:

Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Budapest, Osiris.

Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV-XVII. század.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Kiss Lajos 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II.* Budapest, Akadémiai.

Tótfalusi István 2008. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Tótfalusi István 2001. *Idegen szavak magyarul.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Tótfalusi István *Magyar Szótörténeti Szótár.* Budapest, Anno Kiadó.

Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

